

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

Καρυές
421 00 Τρίκαλα

ΤΗΛ.: 24310 47.000
FAX : 24310 47.042

e-mail: g-pe@pe.uth.gr

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΣ ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ Η' ΕΞΑΜΗΝΟΥ ΣΠΟΥΔΩΝ

**Ο Παραδοσιακός χορός και τα τραγούδια
της Σπηλιάς Κισσάβου, στον χρόνο και στο χώρο**

**Υπεύθυνοι Καθηγητές:
Ιωάννης Γιάκας Αναπληρωτής Καθηγητής
Ιωάννης Δήμας, ΕΕΠ**

Τρίκαλα, 2015

Αφιερωμένη στην οικογένεια μου
και ειδικότερα στον παππού μου, Μπαλογιάννη Ιωάννη,
καθώς και σε όλους του Σπηλιώτες.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4
1. Περίληψη	6
2. Ερωτηματολόγιο.....	7
3. Εισαγωγή:	8
3.1. Ιστορική αναδρομή	8
3.2. Το χωριό Σπηλιά	12
4. Η μουσικοχορευτική ταυτότητα της περιοχής του Κισσάβου:.....	14
4.1. Οι οργανοπαίχτες.....	15
5. Ρυθμολογική και βηματολογική ανάλυση των χορών:.....	17
5.1. Συρτό.....	18
5.2. Τσάμικο.....	19
5.3. Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι.....	21
6. Πασχαλιάτικα τραγούδια της Σπηλιάς.....	25
7. Παραδοσιακές φορεσιές της Σπηλιάς.....	36
8. Έθνη και έθιμα της Σπηλιάς:.....	45
8.1 Τα κάλαντα:.....	45
8.1.1. Κάλαντα των Χριστουγέννων.....	45
8.1.2 Κάλαντα της Πρωτοχρονιάς.....	47
8.1.3. Κάλαντα των Φώτων.....	47
8.2. Ο Σπηλιώτικος γάμος τα παλιά χρόνια.....	50
8.3. Άλλα παλιά έθιμα της Σπηλιάς:.....	58
8.3.1. Πιρπιρίτσα (Βερβερίτσα).....	58
8.3.2. Τα Κλήδονα.....	59
8.3.3. Η φωτιά τις Αποκριές.....	59
8.4. Οι μέρες του Πάσχα.....	60
8.5. Τα πανηγύρια στο χθες και στο σήμερα.....	61
8.6. Παραδοσιακά παραμύθια από την Σπηλιά:.....	63
8.6.1. Δωδεκάημερα και Σαραντάημερα.....	64
8.6.2. Η Περιστέρα.....	66
8.7 Η Μάχη της Σπηλιάς.....	67
9. Αρχιτεκτονική της Σπηλιάς.....	70
10. Επισυναπτόμενη θεματολογία σε DVD + CD PDF.....	73
11. Βιβλιογραφία.....	73

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μετά από ταξίδι τεσσάρων χρόνων, στον κόσμο της γνώσης, των ονείρων, των φιλοδοξιών, της αγωνίας, των εξεταστικών περιόδων αλλά και ευχάριστων στιγμών ξεγνοιασιάς και ανεμελιάς της φοιτητικής ζωής ήρθε η στιγμή της πτυχιακής εργασίας. Είναι το αποκορύφωμα μιας πορείας στο διάβα του πανεπιστημιακού χρόνου, που ενώ κανείς μας όταν είναι στην αρχή δεν σκέφτεται το τέλος, στο τελειώμά της όμως όλοι ξαναγυρίζουμε μελαγχολικά στην αρχή. Αρωγός σε όλη αυτή την πορεία ήταν η οικογένεια μου που με βοήθησε να πραγματοποιήσω όνειρα και στόχους και τους ευχαριστώ ολόψυχα.

Θα ήθελα κατ' αρχή να ευχαριστήσω θερμά όλους τους κατοίκους της Σπηλιάς Κισσάβου, που από την πρώτη στιγμή με αγκάλιασαν και με έκαναν κομμάτι δικό τους. Η δική τους ζεστασιά και φιλοξενία που απλόχερα μου έδωσαν, η απλότητά τους, η λεβεντιά, η ανθρωπιά και ο σεβασμός στην ελληνική παράδοση θα μου μείνουν αξέχαστα. Τους ευχαριστώ όλους, ιδιαίτερα όμως τους Μακρή Ρίζο ετών 87, Καπέλλα Χρήστο ετών 80, Δοξαρά Ηλέκτρα ετών 78, Δοξαρά Αργυρώ ετών 80, Μπαλαή Γεωργία ετών 81, Τάτσιο Κωνσταντίνο ετών 82 και Μπαλογιάννη Ιωάννη ετών 81 που με θέρμη, υπομονή και ευγένεια μου παραχώρησαν στην συνέντευξη Σπηλιώτικα βιώματα και εμπειρίες. Θέλω να ευχαριστήσω ακόμα και τον κ. Πράπα Βασίλη για τον χρόνο που αφιέρωσε για να μου δώσει βασικές πληροφορίες σχετικές με τα πανηγύρια του χωριού.

Σ' αυτό το σημείο θα σταθώ ιδιαίτερα για να ευχαριστήσω ολόψυχα τον κ. Μακρή Ρίζο, που η δική του παρουσία και συμμετοχή ώθησε καταλυτικά την επιτυχή εξέλιξη της εργασίας μου. Αεικίνητος, υπομονετικός, λογιότατος, γνήσιο τέκνο της Σπηλιώτικης γης, με τρομερό πάθος και ενέργεια για τα δρώμενα της Ελληνικής παράδοσης, ο πρώτος του χορού. Συνέβαλλε αποφασιστικά τόσο με την παραχώρηση υλικού, όσο και με την συνέντευξη που καθήλωσε αλλά κύρια με το αγέρωχο χορευτικό ύφος στον Πασχαλιάτικο.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον κ. Πράπα Ιωάννη, Σπηλιώτης στην καταγωγή, για τις πολύτιμες πληροφορίες του που αφορούν την Σπηλιώτικη παρουσία στην ιστορία,

λαογραφία, ήθη, παραδόσεις με την υποστήριξη σχετικού βιβλιογραφικού υλικού. Η ευγενική παρουσία του ήταν καθοριστική στην υλοποίηση της εργασίας.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω και τον πολύ καλό μου φίλο Σαρρή Γιάννη, για την βοήθειά του στο επισυναπτόμενο DVD της παρούσας εργασίας.

Ιδιαίτερα οφείλω να δώσω ένα τεράστιο ευχαριστώ στον δάσκαλό μου και υπεύθυνο της ειδικότητας Ελληνικών παραδοσιακών χορών στο ΤΕΦΑΑ Τρικάλων και ταυτόχρονα υπεύθυνου 'κατά αντικείμενο' της εργασίας αυτής, κ. Δήμα Ιωάννη για αυτά που μου δίδαξε κατά την διάρκεια των σπουδών μου. Τον ευχαριστώ βαθιά για την υπομονή, την ανοχή του αλλά κυρίως για την αφιέρωση, συμπαράσταση και καθοδήγηση του σε όλα τα βήματά μου. Επίσης τον ευχαριστώ για την άριστη συνεργασία που είχαμε στα πλαίσια εκπόνησης αυτής της εργασίας, τον πολύτιμο χρόνο που διέθεσε για να μου δώσει σημαντικά στοιχεία και εξηγήσεις, καθώς και για τις ιδέες που μου πρόσφερε.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω θερμά τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Γιάκα Ιωάννη για την βοήθεια και την υποστήριξη που μου παρείχε στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

1. Περίληψη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Το βασικό θέμα της διπλωματικής εργασίας είναι ο παραδοσιακός χορός και τα τραγούδια της Σπηλιάς Κισσάβου. Στην εισαγωγή της εργασίας, παρουσιάζεται η ιστορία του Κισσάβου στο πέρασμα των χρόνων με μια σειρά γεγονότων και αναφορών, που ξεκινούν από την Μυθολογία και φτάνουν ως και την σημερινή εποχή. Η ιστορική αυτή αναδρομή δεν έγινε τυχαία, σκοπό είχε να παρουσιάσει όλα εκείνα τα διαφορετικά πληθυσμιακά και άλλα στοιχεία που δέχθηκε η περιοχή του Κισσάβου, στοιχεία που επηρέασαν άμεσα στην διαμόρφωση της μουσικοχορευτικής ταυτότητας της περιοχής του Κισσάβου. Στα επόμενα κεφάλαια αναλύονται οι παραδοσιακοί χοροί και τα τραγούδια της Σπηλιάς Κισσάβου, καθώς και τα ήθη και τα έθιμα. Επίσης γίνεται αναφορά στις παραδοσιακές φορεσιές του χωριού και στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μια εκτενέστερη περιγραφή της αρχιτεκτονικής της Σπηλιάς.

ΣΚΟΠΟΣ: Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η επιτόπια έρευνα και καταγραφή, των παραδοσιακών χορών και τραγουδιών που συναντάμε στο χωριό της Σπηλιάς, καθώς και των ηθών και εθίμων, μέσα απ' τα κοινωνικά δρώμενα. Ταυτόχρονα σκοπό αποτελεί η ανάδειξη της τοπικής ιστορίας, η διάσωση και διάδοση της.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ: Για την καταγραφή των στοιχείων, χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική προσέγγιση με την συμμετοχή 8 ατόμων τρίτης ηλικίας, παλιοί κάτοικοι της που κλήθηκαν σε μια προσωπική συνέντευξη-συζήτηση, καθώς επίσης και αναζήτηση στην τρέχουσα βιβλιογραφία.

2.Ερωτηματολόγιο

Το παρακάτω ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε για διευκόλυνση στην διεξαγωγή των συνεντεύξεων - συζητήσεων που πραγματοποιήθηκαν με κατοίκους της Σπηλιάς. Το ερωτηματολόγιο μας παραθέτεται από την ειδικότητα Ελληνικών Παραδοσιακών Χορών του ΤΕΦΑΑ Τρικάλων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Στοιχεία συμμετέχοντος:

Φύλο:

Ημερομηνία και τόπος γέννησης:

Τόπος καταγωγής οικογένειας:

Τόπος διαμονής:

Επάγγελμα:

Ερωτήσεις:

1. Ο χορός αποτελεί ή αποτέλεσε μέρος της ζωής σας;
2. Μάθατε να χορεύετε στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις (γλέντια, πανηγύρια) ή μέσα από κάποια οργανωμένη ομάδα;
3. Υπήρξατε ποτέ μέλος κάποιας χορευτικής ομάδας που διδάσκονταν ελληνικοί ή ευρωπαϊκοί χοροί;
4. Πώς, και από ποιόν μάθατε χορό;
5. Υπάρχουν συγκεκριμένες μελωδίες που σας αρέσει να χορεύετε ή να ακούτε;
6. Εκτός από χορευτής μήπως είστε και μουσικός – τραγουδιστής;
7. Σε ποιες περιστάσεις χορεύετε; (πανηγύρι, γάμος, γιορτές, άλλο;)
8. Ποια πανηγύρια αναβιώνουν ή αναβίωναν στο χωριό;
9. Ποιοι χοροί επικρατούν σ' αυτά;
10. Χορεύατε και χορούς απ' ευρωπαϊκό ρεπερτόριο π.χ. βάλς;
11. Ποια ήταν η θέση των γυναικών στα πανηγύρια; Ισχύει το ίδιο και σήμερα;
12. Υπάρχουν χοροί που χορεύονται μόνο από άντρες ή μόνο από γυναίκες; Αν ναι ποιοι είναι αυτοί;
13. Ποια είναι τα μουσικά όργανα που συνοδεύουν τα τραγούδια στα πανηγύρια;
14. Στο πανηγύρι ποιος πλήρωνε την ορχήστρα; Σήμερα γίνεται το ίδιο;
15. Ποια τραγούδια έπαιζαν συνήθως;
16. Τα τραγούδια αυτά που έπαιζαν συνοδεύονταν πάντα από χορό;
17. Νοσταλγείτε τα γλέντια;
18. Τι γνωρίζετε για τα έθιμα;
19. Γνωρίζετε κάποια άλλα έθιμα που αναβιώνουν στο χωριό σήμερα ή αναβίωναν παλιότερα (π.χ. έθιμα του γάμου ή άλλα;)
20. Υπάρχουν χοροί ή έθιμα συνοδευόμενα με συγκεκριμένη εργασία όπως π.χ. η σπορά, ο θερισμός και σε ποια χρονική στιγμή της ημέρας εργασίας εκτελούνται;
21. Γνωρίζετε να μας πείτε κάποιο μύθο για την περιοχή του Κισσάβου;
22. Σας είχε κάνει κάποιος μύθος εντύπωση;

3. Εισαγωγή

3.1 Ιστορική αναδρομή

Το όρος Κίσαβος

Ο Κίσαβος (παλαιοσλαβική λέξη, που σημαίνει «ο τόπος της βροχής»), γνωστό και με την ονομασία Όσσα, είναι βουνό της Θεσσαλίας. Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Θεσσαλίας, νότια της κοιλάδας των Τεμπών, έχοντας απέναντί του το βουνό του Ολύμπου. Τα δύο βουνά τα χωρίζει η κοιλάδα των Τεμπών.

Από την μυθολογία στην ιστορία

Από την αρχαιότητα η περιοχή εξ αιτίας της γεωμορφολογίας της, ανάμεσα στον Όλυμπο και το Πήλιο, γεμάτη με πυκνά δάση και πλούσια νερά, όπως ήταν φυσικό συνδέθηκε με τη γέννηση πολλών μύθων και παραδόσεων.

Σύμφωνα με την μυθολογία, υπήρχε ένα τέρας με ακαθόριστη μορφή, γνωστό ως Γήταυρος, που, κατά τη λαϊκή παράδοση, εμφανιζόταν κοντά σε έλη, λίμνες ή στους βυθούς των ποταμών και έβγαζε τρομακτικούς μυκηθμούς, που κατ' άλλους έμοιαζαν με αυτούς του ταύρου και κατ' άλλους με φοβερά ανθρώπινα μουγκρητά. Αξίζει να σημειωθεί η παράδοση ότι, όταν όλη η Θεσσαλία ήταν μια τεράστια λίμνη, ο Κίσαβος (Όσσα) ήταν ενωμένος με τον Όλυμπο, δηλαδή αποτελούσαν ένα βουνό. Ο Γήταυρος χώρισε με την ουρά του τον Όλυμπο από τον Κίσαβο και έγιναν δύο από τα μεγαλύτερα βουνά της Ελλάδος. Όπως είναι γνωστό ο Όλυμπος πήρε την ψηλότερη κορυφή και για αυτόν το λόγο είναι και ψηλότερο βουνό. Με την διάνοιξη αυτών των δύο βουνών δημιουργήθηκε ανάμεσά τους η κοιλάδα των Τεμπών και το νερό που σκέπαζε τον Θεσσαλικό κάμπο διέφυγε στην θάλασσα. Οι αρχαίοι ελληνικοί μύθοι του Κατακλισμού του Δευκαλίωνος, της φοβερής πάλης των γιγάντων εναντίον των ολυμπίων αντιπάλων τους, των Νυμφών του Πηνειού (ο

Πηνειός ήταν πατέρας των Νυμφών, των πηγών δηλαδή της Θεσσαλίας), της λατρείας της Δήμητρας στα δάση του Δωτίου Πεδίου (με τις Δρυάδες νύμφες), του Ηρακλή (εδώ άφησε την τελευταία του πνοή), και του Φιλοκτήτη (εδώ έζησε ο ήρωας του Τρωικού πολέμου) είναι ορισμένοι από αυτούς που αναφέρονται στην περιοχή του Κισσάβου. Σε αρκετούς από αυτούς τους μύθους αποτυπώνεται άναος αγώνας και η αγωνία του ανθρώπου να επιβιώσει στο αφιλόξενο και συχνά εχθρικό φυσικό περιβάλλον και η προσπάθειά του να το εξευμενίσει.

(Πηγή:

http://7gym-laris.lar.sch.gr/perivalon/per_kissavos2.files/KISSAVOS%20ERGASIA.pdf)

Από την αρχαιότητα στην παραλιακή περιοχή δημιουργήθηκαν ισχυροί οικισμοί, που εκμεταλλεύθηκαν την ασφάλεια που παρείχε η πυκνή δασοκάλυψη και η πρῶμη ανάπτυξη της ναυσιπλοίας στο Αιγαίο. Εδώ απλωνόταν στα μυκηναϊκά χρόνια το βασίλειο του Φιλοκτήτη, βασιλιά της Μελιβοίας, ο οποίος συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο με επτά πλοία. Στη συνέχεια κατοίκησαν στην περιοχή οι Μάγνητες που ήταν ένας λαός ελληνικής καταγωγής και αναφέρονται από τον Όμηρο. Οι Μάγνητες μετανάστευσαν εδώ πιθανόν από το βορρά, και, κατά τον Ησίοδο, ο γενάρχης τους Μάγνης ήταν αδελφός του Μακεδόνας. Αναπτύχθηκαν σημαντικές πόλεις με κυριότερες τη Μελίβοια, το Ομόλιο και τις Ευρυμενές. Υπήρχαν κι άλλες πόλεις στην διαδρομή προς νότο στις ανατολικές πλαγιές του Κισσάβου, όμως φαίνεται πως η σπουδαιότερη εξ αυτών ήταν η Μελίβοια.

Αργότερα καταλαμβάνουν την περιοχή οι Ρωμαίοι και καταστρέφουν τη Μελίβοια το 168π.Χ. Το πολιτικό σύστημα των αρχαίων πόλεων διατηρείται μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ, οπότε όλη η Θεσσαλία ενώνεται σε μία ρωμαϊκή επαρχία.

Μέχρι τον 7ο αιώνα συνεχίζεται η ζωή των παραλιακών πόλεων, ενώ στη συνέχεια οι οικισμοί αποσύρονται σε μεγαλύτερο υψόμετρο από τον φόβο των πειρατών. Οι κυριότερες πόλεις της περιοχής ήταν το Ομόλιον, οι Ευρυμενές, η Κενταυρόπολη και το Συκούριο.

Οι αιώνες αναστατώσεων που ακολούθησαν με την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Φράγκους, τις επιδρομές των Καταλανών, την εγκατάσταση των σλαβικών φύλων έως την τελική κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς το 1393 - 1396 είχαν ως αποτέλεσμα την πληθυσμιακή και οικονομική συρρίκνωση της.

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, τα χωριά Τσάγεζι (Στόμιο) και Καρίτσα ήταν κεφαλοχώρια, ενώ το Λασποχώρι (Ομόλιο) ήταν τσιφλίκι που κατοικούνταν από χριστιανούς. Στα κεφαλοχώρια αυτά, όπως και στα γειτονικά τους Αμπελάκια και στο Μπαμπά, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ανατολικής Θεσσαλίας (Τύρναβο, Αγιά), αναπτύχθηκε η βιοτεχνική παραγωγή των βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων, που βάζονταν με το κόκκινο του ριζαριού και είχαν μεγάλη ζήτηση στις αγορές της Ευρώπης.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μετά την κατάρρευση του μετώπου οι Γερμανοί και Ιταλοί έχουν εγκατασταθεί στις πόλεις και ο λαός περνά μία από τις μεγαλύτερες δοκιμασίες. Ο Κίσσαβος, όπως και το Μαυροβούνι, αποδεικνύονται το ασφαλέστερο καταφύγιο των καταδιωκόμενων από τους κατακτητές αλλά και ιδανικός τόπος για οργάνωση των αντιστασιακών ομάδων ενάντια σ' αυτούς. Ο ήλαρχος του τακτικού στρατού Γιώργος Ζαρογιάννης τοποθετείται στο υπό συγκρότηση Αρχηγείο Κισσάβου του ΕΛΑΣ, με το ψευδώνυμο «Καβαλάρης». Ο εθνικός μας ποιητής Κωστής Παλαμάς γι' αυτό το πρώιμο ξέσπασμα θα γράψει τους στίχους, που έγιναν τραγούδι του ΕΛΑΣ από το συνθέτη Αλέξανδρο Ξένο:

"...Μαυροβουνιού Καπλάνια
κι Ολύμπου Σταυραϊτοί
Εμπρός ολόρθοι ατρόμαχτοι
μαυρίλα αστροπελέκι..."

(Πηγή:

http://7gym-laris.lar.sch.gr/perivalon/per_kissavos2.files/KISSAVOS%20ERGASIA.pdf)

Λαογραφία και παράδοση

Η περιοχή διατήρησε αρκετά στοιχεία από την πλούσια παράδοσή της, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πέρασμα των αιώνων. Τα πανηγύρια, οι θρησκευτικές και άλλες δημόσιες τελετές είναι οι ευκαιρίες κατά τις οποίες μπορεί ο επισκέπτης να γνωρίσει από κοντά την πλούσια παράδοση της περιοχής. Την έντονη παρουσία του φυσικού περιβάλλοντος τη συναντάμε στη δημοτική παράδοση και τη λαογραφία της περιοχής, με τα τραγούδια και τα παραμύθια.

Στην ελληνική λαογραφία, ο Κίσσαβος εμφανίζεται σαν το αντίπαλο δέος του Ολύμπου. Ιδιαίτερα γνωστό το κλέφτικο τραγούδι που αναφέρεται σε μια φανταστική πλην όμως μεγαλοπρεπή έριδα μεταξύ των δύο αυτών βουνών με την οποία εξυμνείται η κλεφτουριά κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Το τραγούδι εκφράζει κατά κάποιο τρόπο την περιφρόνηση του Έλληνα προς τα χαμηλοϋψή και προσιτά, όπως ο Κίσσαβος και παράλληλα το θαυμασμό και την προσήλωσή του προς τα ψηλά και απόρθητα, όπως ο Όλυμπος.

(Πηγή:

http://7gym-laris.lar.sch.gr/perivalon/per_kissavos2.files/KISSAVOS%20ERGASIA.pdf)

Ο ΟΛΥΜΠΟΣ ΚΙ Ο ΚΙΣΣΑΒΟΣ

«Ο Όλυμπος κ' ο Κίσσαβος, τα δυο βουνά μαλώνουν·
Γυρίζει τοτ' ο Όλυμπος, και λέγει του Κισσάβου·
Μη με μαλώνεις, Κίσσαβε, κονιαροπατημένε!
Εγώ είμ' ο γέρος Όλυμπος, στον κόσμο ξακουσμένος·
Έχω σαράντα δυο κορφές, εξήντα δυο βρυσούλες·
Πάσα βρυσή καί φλάμπουρον, παντού κλαδί και κλέφτης·
Και στην ψηλήν μου κορυφήν Αετός είν' καθισμένος,
Και είς τα νύχια του κρατεί κεφάλ' ανδρειωμένου·
»Κεφάλι μου, τί έκαμες, κ' είσαι κριματισμένος;
»Φάγε, πουλί, τα νεάτα μου, φάγε και την ανδρείαν μου,
»Να κάμης πήχην το φτερόν, και πιθαμήν το νύχι.
»Στον Λούρον, στο Ξερόμερον αρματωλός εστάθην,
»Στα Χάσια και στον Όλυμπον δώδεκα χρόνους κλέφτης·
»εξήντ' αγάδες σκότωσα, κ' έκαψα τα χωριά τους·
»Κ' όσους στον τόπον άφησα και Τούρκους κ' αρβανίτες,
»Είναι πολλοί, πουλάκι μου, και μετρημόν δεν έχουν.
»Πλην ήρθε κ' η αράδα μου στον πόλεμον να πέσω».

(Πηγή: http://anihneftes.blogspot.gr/2014/06/blog-post_16.html)

Ο Κίσαβος σήμερα

Ο Κίσαβος σήμερα αποτελείται περίπου από 18 χωριά, εκ των οποίων τα κυριότερα είναι η Αγιά, το Συκούριο και τα Αμπελάκια και άλλα λιγότερο όπως η Σπηλιά παρ' όλα αυτά σε κάθε χωριό γίνονται προσπάθειες από τοπικούς φορείς και συλλόγους για την διατήρηση και

διάδοση της τοπικής κουλτούρας. Ο Κίσαβος συνδυάζει βουνό και θάλασσα και αποτελεί ιδανικό προορισμό για τους λάτρεις της φύσης και της περιπέτειας, καθώς διασχίζεται από καλοσημαδεμένα μονοπάτια, διαθέτει οργανωμένα αναρριχητικά πεδία ενώ παράλληλα προσφέρεται για κατάβαση φαραγγιών, ποδηλασία βουνού (Αγώνες Πανελληνίου Πρωταθλήματος) και διάσχιση με οχήματα 4Χ4.

3.2 Το χωριό Σπηλιά

Κάτω από την κωνική κορυφή του Κισσάβου, ακριβώς στην αγκαλιά του, είναι ριζωμένη, για πολλούς αιώνες, η Σπηλιά σε υψόμετρο 850μ. και απέχει μόλις 32 χλμ. από την Λάρισα. Το χωριό πήρε το όνομά του από τις πολλές σπηλιές που βρίσκονται ολόγυρα και ειδικά από το σπήλαιο που λέγεται πως ήταν το άντρο των νυμφών. Η παράδοση λέει πως από τη Σπηλιά πέρασε κι ο βασιλιάς των Μακεδόνων, Μέγας Αλέξανδρος με το στρατό του και πως από τις τρύπες (σπηλιές) έβγαλε χαλκό ή άργυρο που σήμερα υπάρχουν ακόμα και λέγονται ασημόγυρνες. Η περιοχή γύρω από το χωριό βρίσκεται σε αντίθεση, δηλαδή αλλού υπάρχουν καταπράσινα τοπία από δάση έλατου και βελανιδιάς, αλλού θάμνοι και αλλού ξεπροβάλλουν γυμνά τα ασβεστολιθικά πετρώματα του Κισσάβου.

Σύμφωνα με τον τότε ιερέα του χωριού, παπα-Νικόλα Γκουντιντά, οι πρώτοι κάτοικοι της Σπηλιάς ήταν καμπίσιοι, από τον κάμπο της Λάρισας, Γκαραγκούνηδες, απόγονοι εκείνων που διώχτηκαν από τους Γιουρούκους Τούρκους από τα κτήματά

τους, αλλά και από την ελονοσία που μάστιζε τότε την πεδινή περιοχή. Αυτοί ανηφορίζοντας τον Κίσαβο είδαν το άγριο κι απρόσιτο μέρος με τις σπηλιές κι εγκαταστάθηκαν αρχικά εκεί, που τους εξασφάλιζε κάποια σχετική ασφάλεια, κι αργότερα χτίστηκε το σημερινό χωριό.

Λέγεται όμως, σύμφωνα με λαογραφικές έρευνες, αλλά κι από την παράδοση, όπως ισχυρίζονται οι γέροντες του χωριού, ότι η ρίζα των κατοίκων της Σπηλιάς είναι πολύ "βαθιά", φτάνει μέχρι τα νησιά Χίος, Ψαρρά, Λέσβος και Σάμος. Σύμφωνα με τον κύριο Μπαλογιάννη τον 17ο αιώνα κάτοικοι των νησιών αυτών έφυγαν από τα μέρη τους, μη μπορώντας να αντέξουν το ληστρικό καθεστώς των Τούρκων και των πειρατών, που λυμαίνονταν το Αιγαίο. Ερχόμενοι κατά εκατοντάδες με τα πλοία τους, ήρθαν κι άραξαν αποβιβάζοντας κατοίκους νησιώτες στα ανατολικά παράλια του Κισσάβου, στην περιοχή του Τζάγεζι (σημερινό Στόμιο) και στο Λασποχωρίου (Ομόλιο). Αυτοί ανηφόρισαν προς την Καρύτσα κι από εκεί πέρασαν στη Σπηλιά, όπου επήλθε επιμιξία με τους ντόπιους με συνοικέσια και γάμους, με τι σχετική αφομοίωση εθίμων, χορών, τραγουδιών και νησιώτικων συνηθειών.

Σήμερα στη Σπηλιά ζουν περίπου 100 κάτοικοι, κατά πλειονότητα μεγάλης ηλικίας, ενώ πριν μερικά χρόνια ήταν οι τετραπλάσιοι. Κύρια ασχολία των κατοίκων είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία, ενώ υπάρχουν και κάποιοι οι οποίοι εξασκούν το παραδοσιακό επάγγελμα του χτίστη. Φημισμένα είναι τα προϊόντα του χωριού είτε είναι γεωργικά (φασολάκια, ντομάτες, κεράσια), είτε είναι κτηνοτροφικά (κρέατα, τυριά).

Το καλοκαίρι η Σπηλιά πολλαπλασιάζει τον πληθυσμό της, αποκτώντας παραθεριστικό χαρακτήρα

(Σημειώσεις του Μπαλογιάννη Αντώνη, καθηγητή Φυσικής Αγωγής. 1987)

4. Η μουσικοχορευτική ταυτότητα της περιοχής του Κισσάβου

Κοιτάζοντας τον γεωγραφικό χάρτη του Κισσάβου, παρατηρούμε ότι το βουνό περιβάλλεται δυτικά και νότια από τον θεσσαλικό κάμπο και ανατολικά από θάλασσα και πιο συγκεκριμένα από το Αιγαίο Πέλαγος.

Λόγω της γεωγραφικής του θέσης ήταν ανεπίτευκτο να μην επηρεασθεί η μουσικοχορευτική ταυτότητα της περιοχής. Απ' την μια μεριά, η θάλασσα δίνει ένα ανάλαφρο ύφος στα μουσικά δρώμενα, κι απ' την άλλη ο κάμπος της Θεσσαλίας και ο ορεινός όγκος του Κισσάβου που αποδίδει μια πιο «βαριά» μουσικοχορευτική έκφραση. Βέβαια, στη διαμόρφωση της μουσικοχορευτικής παράδοσης του Κισσάβου συνέβαλε και η εγκατάσταση κατοίκων από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένου και τα νησιά. Για παράδειγμα στη Σπηλιά, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, ήθελαν οι ρίζες των Σπηλιωτών να κρατάνε από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου Χίος, Ψαρά και Λέσβος. Οι κάτοικοι των νησιών αυτών εκδιωκόμενοι από τους Τούρκους εγκαταστάθηκαν στα χωριά του Κισσάβου, καθώς και στη Σπηλιά, φέρνοντας μαζί και την παράδοσή τους, με αποτέλεσμα να γίνει «πάντρεμα» των παραδόσεων. Επίσης, και η εγκατάσταση πληθυσμών από την Ήπειρο στο θεσσαλικό κάμπο. Οι πολιτισμικές κοινότητες που μετακινήθηκαν από την Ήπειρο στην περιοχή του Κισσάβου είναι των Καραγκούνηδων, των Βλάχων και των Σαρακατσαναίων όπου σήμερα όλοι μαζί συμβιώνουν αρμονικά ως μία κοινή «πολιτισμική» κοινότητα.

Η θεματολογία των τραγουδιών είναι επηρεασμένη από τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, από γεγονότα της τότε εποχής και από το φυσικό περιβάλλον. Υπάρχουν τραγούδια της ξενιτιάς, του γάμου, ιστορικά, ποιμενικά, καθώς και της αγάπης.

Το πιο γνωστό δημοτικό κλέφτικο τραγούδι της περιοχής είναι << Ο Όλυμπος και ο Κίσαβος>>.

Οι χοροί που συναντάμε στην περιοχή του Κισσάβου είναι Συρτοί σε επτάσημο 7/8 (3+2+2) ρυθμό κυρίως, αλλά και δίσημο 2/4, ο Συγκαθιστός σε επτάσημο ρυθμό 7/8 (3+2+2) με αργή αγωγή, ο Τσάμικος με τρίσημο ρυθμό 3/4, επίσης χοροί Στα τρία κυρίως σε τετράσημο ρυθμό 4/4, αλλά υπάρχουν και κάποιοι σε τρίσημο ρυθμό 3/4.

4.1 Οι οργανοπαίχτες

Τα περισσότερα παραδοσιακά τραγούδια συνοδεύονται από μουσικά όργανα. Στην περιοχή του Κισσάβου τα παραδοσιακά όργανα που συνόδευαν το χορό και τα τραγούδια είναι το κλαρίνο, το βιολί και το λαούτο. Στα περισσότερα χωριά της περιοχής υπήρχαν λαϊκοί οργανοπαίχτες για τη διασκέδαση των κατοίκων στις γιορτές, στους γάμους και στα πανηγύρια. Αυτοί σχημάτιζαν τις γνωστές κομπανίες που αποτελούνταν από τρεις τουλάχιστον μουσικούς που έπαιζαν κλαρίνο, βιολί και λαούτο.

Οι οργανοπαίχτες ήταν αυτοδίδακτοι και είχαν έμφυτο το μεράκι για τη μουσική. Δεν σπούδαζαν, όπως γίνεται σήμερα, στα Ωδεία. Γνώριζαν όλα τα τραγούδια: της αγάπης, τα κλέφτικα, του γάμου, της ξενιτιάς και πολλά άλλα. Ένας απ' αυτούς, εκτός από το μουσικό όργανο που έπαιζε συγχρόνως τραγουδούσε.

Η δουλειά αυτή ήταν δευτερεύουσα και όχι κύρια. Τους απέφερε πότε λίγα και πότε περισσότερα χρήματα, ανάλογα με τις συμφωνίες που έκαναν και τα κεράσματα που δέχονταν από τις παραγγελίες των χορευτών.

Σπουδαίοι οργανοπαίχτες που άφησαν εποχή στο χωριό Σπηλιά, αλλά και στη γύρω περιοχή από το 1925 και για πολλά χρόνια μετά ήταν ο Βασίλειος Νικ. μακρής, που έπαιζε κλαρίνο, ο Ευθύμιος Ιω. Μπαλαλής, που έπαιζε βιολί και ο Κωνσταντίνος Χρ. Δοξαράς, που έπαιζε λαούτο και τραγουδούσε. Αυτοί οι τρεις αποτελούσαν τη μόνιμη κομπανία και ήταν παρόντες σ' όλα τα γλέντια και στις εορταστικές εκδηλώσεις της Σπηλιάς.

Ένας άλλος καλός μουσικός ήταν ο Ιωάννης Νικ. ζέστας, ο οποίος έπαιζε βιολί. Επίσης μουσικός με φήμη ήταν ο Ρίζος Απ. Αγγέλης.

Νεότεροι μουσικοί είναι ο Νικόλαος Στ. Ζέβλας, παίζει ακορντεόν, ο Κων/νος Χρ. Σελήνης που παίζει αρμόνιο και ο Βασίλειος Χρ. Σελήνης που παίζει κιθάρα.

(Πράπας, Ιωάννης. 2002.)

Οι οργανοπαίχτες της Σπηλιάς με τις συζύγους τους στην Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου της Ανατολής, την ημέρα της γιορτής (29.8.1933). Εικονίζονται καθιστοί από τα αριστερά: 2ος Βασίλειος Μακρής, κλαρίνο, 4ος Κων/νος Δοξαράς, λαούτο και τραγούδι και 6ος Ευθύμιος Μπαλαής, βιολί. (Φωτογρ. αρχείο της οικογένειας Κων/νου Δοξαρά, Συκούριο).

5. Ρυθμολογική και βηματολογική ανάλυση των χορών

Η ρυθμολογική και βηματολογική ανάλυση των χορών που ακολουθεί παρακάτω, στηρίζεται στην μεθοδολογική και ρυθμολογική ανάλυση του ελληνικού χορού, όπως διδάσκεται από τον κ. Γιάννη Δήμα 'Χορολογία του Ελληνισμού', υπεύθυνου του μαθήματος της ειδικότητας 3^{ου} και 4^{ου} έτους, καθώς και στο μάθημα κορμού του β' εξαμήνου, <<Η διδακτική των Ελληνικών Παραδοσιακών χορών>>.

Επεξήγηση στις συντομογραφίες:

❖ Χ.Φ. = Χορευτική Φόρμα*	❖ Μ·μ·μ = Μεγάλο · μικρό · μικρό
❖ Χ.Μ.= Χορευτικό Μοτίβο**	❖ Μ = Βήμα σε μεγάλη χρονική διάρκεια
❖ Χ.Κ. = Χορευτική Κίνηση	
❖ Α.Π. = Αριστερό Πόδι	❖ μ = Βήμα σε μικρή χρονική διάρκεια
❖ Δ.Π. = Δεξιό Πόδι	
❖ Μ.Μ. = μουσικό μέτρο	

* Χορευτική Φόρμα:

Είναι το σύνολο των χορευτικών κινήσεων, κυρίως των χορευτικών βημάτων που συνθέτουν την βασική χορογραφία ενός χορού, με συγκεκριμένη αρχή και τέλος. (Γιάννης Δήμας, Σημειώσεις Ειδικότητας Ελληνικοί Παραδοσιακοί Χοροί).

** Χορευτικό Μοτίβο:

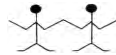
Είναι οι επιμέρους συγκεκριμένες χορευτικές κινήσεις που συνθέτουν την χορευτική φόρμα. (Γιάννης Δήμας, Σημειώσεις Ειδικότητας Ελληνικοί Παραδοσιακοί Χοροί).

5.2. Συρτό

Μουσικό μέτρο: 7/8 (3+2+2)

2/4

Λαβή χεριών: με λυγισμένους τους αγκώνες (W)

Το Συρτό είναι ένας από τους βασικούς χορούς σε όλη την Ελλάδα και χορεύεται πανελλαδικά με μικρές διαφοροποιήσεις από τόπο σε τόπο και με μεγάλη ποικιλία τραγουδιών που τον συνοδεύουν. Αρκετοί μελετητές του χορού τον αναφέρουν ως τον αρχαιότερο χορό. (Καρφής, Βασίλης & Ζιάκα, Μαρία. 2009.)

Οι Σπηλιώτες χορεύουν το Συρτό στα πανηγύρια με την συνοδεία μουσικών οργάνων και χορεύεται από άντρες και γυναίκες ανακατεμένοι σε ανοιχτό κύκλο, με κράτημα των χεριών από τις παλάμες με λυγισμένους αγκώνες (W).

Το Μ.Μ. του χορού είναι 7/8. Η Χ.Φ. αποτελείται από 4 Χ.Μ., με το καθένα να αποτελείται από 3 κινήσεις (σύνολο κινήσεων 12), που ολοκληρώνονται σε 4 Μ.Μ. Στο κάθε Χ.Μ., η πρώτη κίνηση είναι μεγαλύτερη (χρονική αξία 3/8) από τις άλλες δύο που είναι μεταξύ τους ισόχρονες (χρονική αξία 2/8 η καθεμία).

Επίσης στα πανηγύρια χορεύουν την χορευτική φόρμα του Συρτού σε Μ.Μ. 2/4, σε γρήγορο ρυθμό, το λεγόμενο καγκέλι όπως συνηθίζεται να το ονομάζουν οι μουσικοί, αλλά και συρτομπάλους με Μ.Μ. 2/4.

Ένα χαρακτηριστικό τραγούδι που συνοδεύει το συρτομπάλο είναι "Η τράτα μας η κουρελού".

Ρυθμική και βηματική ανάλυση του επτάσημου χορού <<Συρτό>>

Χορευτικά μοτίβα	1ο Χ.Μ.							2ο Χ.Μ.							3ο Χ.Μ.							4ο Χ.Μ.						
Χρονική αξία Χ.Μ.																												
Μ.Μ. 7/8 ανά Χ.Μ	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
Χρονική αξία Χ.Κ.																												
Μουσικο- χορευτικοί χρόνοι	3		2		2		3		2		2		3		2		2		3		2		2					
Βηματική Ανάλυση	Ξεκινάμε με ώθηση στο Α.Π., ακολουθώντας την ροή εκτελούμε βήμα με το Δ.Π. στη φορά του κύκλου.		Το Α.Π. έρχεται, έξω-πίσω απ' το Δ.Π. (στο πλάι).		Το Δ.Π. πάτημα στη φορά.		Με ώθηση στο Δ.Π. εκτελούμε βήμα με το Α.Π. στη φορά, σταυρωτό πάνω απ' το Δ.Π.		Το Δ.Π. πάτημα στη φορά.		Το Α.Π. μικρό βήμα στη φορά.		Με το Δ.Π. πάτημα και το σώμα έρχεται σε διάσταση(μέτωπο κέντρο κύκλου).		Το Α.Π. έρχεται, έξω πίσω απ' το Δ.Π.		Πάτημα στο Δ.Π.		Με ώθηση στο Δ.Π., το Α.Π. εκτελεί πάτημα προς την αντίθετη φορά του κύκλου και το σώμα έρχεται σε διάσταση (μέτωπο στο κέντρο του κύκλου).		Το Δ.Π. έρχεται, έξω πίσω απ' το Α.Π.		Πάτημα στο Α.Π.					
Διαδοχή Πελαμάτων	Δ		Α		Δ		Α		Δ		Α		Δ		Α		Δ		Α		Δ		Α					
Μετρική χρόνων, λεκτικά	Μ		μ		μ		Μ		μ		μ		Μ		μ		μ		Μ		μ		μ					
Συνολικά βήματα	1		2		3		4		5		6		7		8		9		10		11		12					

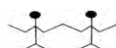
ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Όλα τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, είναι αντιγραφή από τις πανεπιστημιακές σημειώσεις που δίνονται στους φοιτητές του ΤΕΦΑΑ Τρικάλων, από τον πανεπιστημιακό δάσκαλο Γιάννη Δήμα.

5.3. Τσάμικο

Μουσικό μέτρο: 3/4

Λαβή χεριών: με λυγισμένους αγκώνες (W)

Το Τσάμικο είναι και αυτό ένας από τους βασικούς χορούς στην Ελλάδα. Χορεύεται στη Θεσσαλία, στην Ρούμελη, στο Μοριά στην Δυτική Μακεδονία και στην Ήπειρο. Η μορφή που περιγράφεται εδώ είναι από την Σπηλιά Κισσάβου.

Αυτό τον χορό οι Σπηλιώτες τον χορεύουν κυρίως στα πανηγύρια πιασμένοι από τις παλάμες, με λυγισμένους αγκώνες (W), άντρες και γυναίκες ανακατεμένοι σε ανοιχτό κύκλο. Ο χορός συνοδεύεται από μουσικά όργανα.

Ο χορός αποτελείται από 5 Χ.Μ., εκ των οποίων τα δύο πρώτα Χ.Μ. χορεύονται στη φορά του χορού, το τρίτο Χ.Μ. χορεύεται επί τόπου, το τέταρτο Χ.Μ. χορεύεται προς την αντίθετη φορά του χορού και το πέμπτο Χ.Μ. χορεύεται επί τόπου. Η Χ.Φ. του χορού ολοκληρώνεται σε 5 Μ.Μ.

Ρυθμική και βηματική ανάλυση του χορού <<Τσάμικο>>

	→ Δύο πρώτα Χ.Μ. στη φορά του κύκλου →						Ένα μοτίβο επί τόπου				
Χορευτικά Μοτίβα	1ο Χ.Μ.			2ο Χ.Μ.			3ο Χ.Μ.				
Χρονική Αξία Χ.Μ.	♩		♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩		
Μ.Μ. 3/4 ανά Χ.Μ.	1	2	3	1	2	3	1	2	3		
Χρονική Αξία Χ.Κ.	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩		
Μουσικο χορευτικοί χρόνοι	1	1	2	3	1	1	2	3	1	2	3
Βηματική ανάλυση	Ξεκινάμε με ώθηση στο Α.Π. και κάνουμε βήμα με το Δ.Π. στη φορά του χορού.	Αφού το Δ.Π. πατήσει, το Α.Π. ακολουθεί με μικρό βήμα δίπλα στο Δ.Π.	Ωθώντας με το Α.Π., το Δ.Π. κάνει βήμα.	Το Α.Π. έρχεται μπροστά από το Δ.Π. κάνοντας σταύρωμα προς τη φορά του χορού.	Ξεκινάμε με ώθηση στο Α.Π. και κάνουμε βήμα με το Δ.Π. στη φορά του κύκλου.	Αφού το Δ.Π. πατήσει, το Α.Π. ακολουθεί με μικρό βήμα δίπλα στο Δ.Π.	Ωθώντας με το Α.Π., το Δ.Π. κάνει βήμα.	Το Α.Π. έρχεται μπροστά από το Δ.Π. κάνοντας σταύρωμα προς τη φορά του χορού.	Με ώθηση του Α.Π., το Δ.Π. πατάει δεξιά σε διάσταση. (μέτωπο στο κέντρο).	Διαδρομή του Α.Π. για άρση στον επόμενο χρόνο.	Το Δ.Π. ωθεί και ταυτόχρονα γίνεται άρση του Α.Π. για τους άντρες και προβολή του Α.Π. για τις γυναίκες.
Διαδοχή πελάτων	Δ	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ&Α
Ροή βημάτων λεκτικά	μ Χοπ	μ Χοπ	Μ Βήμα	Σταύρωμα	μ Χοπ	μ Χοπ	Μ Βήμα	Σταύρωμα	Πάτημα	Διαδρομή	Δ Ωθηση & Α άρση ή προβολή
Μετρική χρόνων αριθμητικά	1	1	2	3	4	4	5	6	7	8	9

Κατευθύνσεις Χ.Μ.	← Ένα μοτίβο στην αντίθετη πλευρά ←			Ένα μοτίβο επί τόπου			
Χορευτικά Μοτίβα	3ο Χ.Μ.			4ο Χ.Μ.			
Χρονική Αξία Χ.Μ.	♪	♪	♪	♪	♪	♪	
Μ.Μ. 3/4 ανά Χ.Μ.	1	2	3	1	2	3	
Χρονική Αξία Χ.Κ.	♪	♪	♪	♪	♪	♪	
Μουσικο-χορευτικοί χρόνοι	1	1	2	3	1	2	3
Βηματική ανάλυση	Ξεκινάμε με ώθηση στο Δ.Π. και κάνουμε βήμα με το Α.Π. προς την αντίθετη φορά του χορού.	Αφού το Α.Π. πατήσει, το Δ.Π. ακολουθεί με μικρό βήμα δίπλα στο Α.Π.	Ωθώντας με το Δ.Π., το Α.Π. κάνει βήμα.	Το Δ.Π. έρχεται μπροστά από το Α.Π. κάνοντας σταύρωμα προς τη φορά του χορού (αριστερή φορά).	Με ώθηση του Δ.Π., το Α.Π. πατάει αριστερά σε διάσταση. (μέτωπο στο κέντρο).	Διαδρομή του Δ.Π. για άρση στον επόμενο χρόνο.	Το Α.Π. ωθεί και ταυτόχρονα γίνεται άρση του Δ.Π. για τους άντρες και προβολή του Δ.Π. για τις γυναίκες.
Διαδοχή πελμάτων	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ	Α&Δ
Ροή βημάτων λεκτικά	μ Χοπ	μ Χοπ	Μ Βήμα	Σταύρωμα	Πάτημα	Διαδρομή	Α' ώθηση & Δ' άρση ή προβολή
Μετρική χρόνων αριθμητικά	1	1	2	3	4	5	6

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Όλα τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, είναι αντιγραφή από τις πανεπιστημιακές σημειώσεις που δίνονται στους φοιτητές του ΤΕΦΑΑ Τρικάλων, από τον πανεπιστημιακό δάσκαλο Γιάννη Δήμα.

5.4. Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι

Μουσικό μέτρο: 4/4

Λαβή χεριών: Σταυρωτή ή χιαστή λαβή (X)

Ο <<Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι>> είναι παραδοσιακός χορός από το ορεινό χωριό Σπηλιά Κισσάβου. Αυτό τον χορό, λοιπόν, τον χορεύουν οι Σπηλιώτες τη Δεύτερη μέρα του Πάσχα, καθώς και την Κυριακή του Θωμά, με τη συμμετοχή όλου του χωριού.

Ονομάστηκε <<Πασχαλιάτικος>> επειδή χορεύεται την περίοδο του Πάσχα. Όσον αφορά την ονομασία του <<Ζεμπέλι>>, την οφείλει στο ομώνυμο δημοτικό τραγούδι που συνοδεύει το χορό. Οι γεροντότεροι βέβαια του χωριού, λένε για το Ζεμπέλι πως είναι ένα αγριολούλουδο, το άγριο ζουμπούλι, υάκινθος, που φυτρώνει ψηλά στην κορφή του Κισσάβου.

Ειδικά για την γέννηση του χορού αυτού, η παράδοση λέει πως στα 1857 βγήκαν στη Σπηλιά Τούρκοι για να την καταστρέψουν, με την δικαιολογία ότι οι Σπηλιώτες βοηθούσαν τους κλέφτες της περιοχής και πως η Σπηλιά χρησιμοποιούνταν ως ορμητήριο από κάποιο κλέφτη ονόματι Νικόλα (το επίθετό του δεν είναι γνωστό), ο οποίος δημιουργούσε πολλά προβλήματα στους Τούρκους. Οι Τούρκοι λοιπόν, ως αντίποινα θέλησαν να κάψουν το χωριό και να σκοτώσουν τα γυναικόπαιδα. Αλλά επενέβη τότε ο παπά-Νικόλας Γκουντιντάς που γνώριζε την τούρκικη διάλεκτο, μαζί με κάποιον Μπαλαή Νίκο. Έτσι κατόρθωσε να πείσει τον Τούρκο διοικητή, συνταγματάρχη Νασμή-Μπεή, ότι οι Σπηλιώτες ήταν αθώοι. Τότε συμφιλίωθηκα, σύμφωνα με την παράδοση Τούρκοι και χριστιανοί και γλεντούσαν επί μέρες. Γι' αυτήν ακριβώς την επιδρομή των Τούρκων στη Σπηλιά και την συμφιλίωση που πέτυχε ο ιερέας του χωριού, έγιναν τότε αυτοσχέδια τραγούδια και χορός, το Ζεμπέλι, που διασώθηκαν τόσο τα τραγούδια όσο κι ο χορός μέχρι σήμερα. Γι' αυτό θα μπορούσαμε να πούμε, πως ο χαρακτήρας του πασχαλιάτικου είναι περισσότερο ενωτικός, συμφιλιωτικός και εκφράζεται η ελπίδα για ειρήνη και αδερφοσύνη.

Χορεύεται από άντρες και γυναίκες σε ανοιχτό κύκλο, συνήθως οι άντρες μπροστά και οι γυναίκες έπειτα, με τους μεγαλύτερους στην ηλικία να προηγούνται. Η λαβή των χεριών είναι σταυρωτή από τις παλάμες. Χαρακτηριστικό του χορού αυτού είναι το κύκλισμα με οφιοειδές σχήμα και ανακύκλισμα με επιστροφή στο ημικυκλικό σχήμα.

Σύμφωνα με τον κύριο Τάσιο, το δόμημα του χορού αναπαριστά μια συνήθεια από τη νησιώτικη ζωή και ίσως ακόμα κι αυτόν τον κυματισμό της θάλασσας.

Η μουσική που συνοδεύει το χορό δεν είναι οργανική, αλλά χορεύεται με τη συνοδεία τραγουδιού, αρχίζουν το τραγούδι οι άντρες και κατόπι επαναλαμβάνουν την ίδια στροφή οι γυναίκες.

Το Μ.Μ. του χορού Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι είναι 4/4. Η Χ.Φ. αποτελείται από ένα Χ.Μ. το οποίο ολοκληρώνεται σε ένα Μ.Μ.

Επάνω: Ο Πασχαλιάτικος χορός στο μεσοχώρι στη Σπηλιά τη Δεύτερη μέρα του Πάσχα (2008).
Κάτω: Ο Πασχαλιάτικος χορός την Κυριακή του Θωμά στον Αϊ Θανάση (1995).
(Φωτογρ. αρχείο Μακρή Ρίζου)

Ρυθμική και βηματική ανάλυση
του χορού << Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι >>

Χ.Μ.	Χορευτικό Μοτίβο Χορού				
Χρονική Αξία Χ.Μ. στο ΜΜ 4/4	♩ ♪ ♩ ♩				
Ρυθμολογία Χ.Μ.	♩	♪	♩	♩	♩
Μετρική χορευτικών χρόνων	1		2		4
Μετρική χορευτικών κινήσεων	1	1	2	3	4
Διαδοχή πελαμάτων	Α	Δ	Α	Δ	Α
Βηματική Ανάλυση	<u>Αρχική θέση:</u> στήριξη στο Δ.Π.	Μικρό βήμα του Δ.Π. προς την	Το Α.Π. κάνει βήμα (σταυρωτά) μπροστά	Το Α.Π. ωθεί ελάχιστα και το Δ.Π. πατάει σε διάσταση	Το Δ.Π ωθεί από κάτω προς τα πάνω
Μετρική χρόνων, λεκτικά α'	μ	μ	Μ	Μ	Μ
Μετρική χρόνων, λεκτικά β'	Βήμα	Βήμα	Σταύρωμα	πάτημα	μικροπροβολή

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Η ρυθμική και βηματική ανάλυση του χορού << Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι >> γίνεται με βάση τους πίνακες των πανεπιστημιακών σημειώσεων του δασκάλου μου Γιάννη Δήμα, (που δίνονται στους φοιτητές του ΤΕΦΑΑ Τρικάλων), στηριζόμενη στο βίντεο του παραπάνω χορού, που παραθέτω με DVD στην παρούσα εργασία.

6. Πασχαλιάτικα τραγούδια της Σπηλιάς

Τα Πασχαλιάτικα τραγούδια είναι παραδοσιακά τραγούδια της Σπηλιάς και τα τραγουδούσαν οι Σπηλιώτες, καθώς χόρευαν το χορό Πασχαλιάτικο ή Ζεμπέλι. Κάποια από τα τραγούδια που παρατίθενται παρακάτω λέγονται την περίοδο του Πάσχα και κάποια σε γάμους, γλέντια κλπ.

Έχουν διασωθεί επίσης και κάποιοι στίχοι άλλων Πασχαλιάτικων τραγουδιών, αλλά δεν τραγουδιούνται πλέον. (Μακρής, Ρίζος. 1999.)

Ζεμπέλι

Το Ζεμπέλι είναι καθαρά πασχαλιάτικο τραγούδι. Το τραγουδάνε τις μέρες του Πάσχα κατά τη διάρκεια του χορού και σ' αυτό συμμετέχει όλο το χωριό. Επίσης, το Ζεμπέλι μοιάζει στους στίχους με ένα αποκριάτικο τραγούδι που τραγουδούσαν οι Ψαριανοί. (Μακρής, Ρίζος. 1999.)

Κόρη μου μέσ' τον κήπο σου
ζεμπέλι ζεμπελάκι μου
γιε μ' και μέ- γιε μ' και μέσα στο μπαξέ σου
λάλησε α- λάλησε αηδονάκι μ' λάλει.

Εκεί ήταν μια κρυόβρυση
ζεμπέλι ζεμπελάκι μου
γιέ μ' πό χει- γιε μ' πό χει κρυό νεράκι
λάλησε α- λάλησε αηδονάκι μ' λάλει.

Εκεί πόσκιψα να πιω νερό,
μα τ' άστρο μα τον ουρανό
γιε μ' να πιω- γιε μ' να πιω και να γιομίσω
πήρα μου- πήρα μούσχο να μυρίσω.

Μου 'πεσε το μαντήλι μου
καημό το 'χουν τα χείλη μου
γιε μ' το χρυ- γιε μ' το χρυσοκεντημένο
τον αετό τον αετό έχει γραμμένο.

Κορίτσια τον κεντούσανε
το ψιλοτραγουδούσανε
γιε μ' κορί- γιε μ' κορίτσια δάσια - δάσια
σαν το Μά- σαν το Μάη με τα κεράσια

Η μια κεντάει τον αετό
δεν βγαίνεις έξω να σε δω
γιε μ' κι η ά- γιε μ' κι άλλη τον πετρίτη
μια Παρά- μια Παρασκευή και Τρίτη.

Η τρίτη η μικρότερη
η πλέον ομορφότερη
γιε μ' κεντά- γιε μ' κεντάει το φεγγάρι
γεια χαρά γεια χαρά στο παλικάρι.

Κάτω στις άσπρες θάλασσες

Και αυτό το τραγούδι είναι πασχαλιάτικο και το τραγουδούν κατά τη διάρκεια του χορού Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι. Το τραγούδι Κάτω στις άσπρες θάλασσες μας θυμίζει κάποια ναυμαχία που έγινε στο βόρειο Αιγαίο. (Μακρής, Ρίζος. 1999.)

Κάτω στις άσπρες θάλασσες
στα πράσινα λιβάδια.
Άιντε ήρθαν καρά - μάνα μ' ήρθαν καρά-
ήρθαν καράβια και άραξαν.
Έρθαν καράβια κι άραξαν

Τούρκικα και Ρωμαίικα.
Άιντε τα τούρκικα μάνα μ' τα τούρκικα
τα τούρκικα ήσαν τριανταδυό.

Τα τούρκικα ήσαν τριανταδυό
και τα ρωμαίικα εξήντα.
Άιντε και νίκησαν μάνα μ' και νίκησαν
και νίκησαν τα τούρκικα.

Και νίκησαν τα τούρκικα
και πήραν τα Ρωμαίικα.
Άιντε πήραν μανί- μάνα μ' πήραν μανί-
πήραν μανίτσες με παιδιά.

Πήραν μανίτσες με παιδιά
και πεθερές με νύφες.
Άιντε πήραν και μί- μάνα μ' πήραν και μί-
πήραν και μία πεθερά.

Πήραν και μία πεθερά
με δυο με τρεις νιφάδες.
Άιντε όλες οι νυ- μάνα μ' όλες οι νυ-
όλες οι νύφες περπατούν.

Όλες οι νύφες περπατούν
κι όλες παρηγορούνται.
Άιντε κι η νύφη η- μάνα μ' κι η νύφη η-
κι η νύφη η μικρότερη.

Κι η νύφη η μικρότερη
παρηγοριά δεν έχει.
Άιντε νύφη μ' γιατί μάνα μ' νύφη μ' γιατί

νύφη μ' γιατί δεν περπατείς.

Νύφη μ' γιατί δεν περπατείς
και δεν παρηγοριέσαι.

Άιντε και τι καλό μάνα μ' και τι καλό
και τι καλό να θυμηθώ.

Και τι καλό να θυμηθώ
παρηγοριά να κάνω;
Άιντε άφησα το μάνα μ' άφησα το
άφησα το ψωμάκι μου.

Άφησα το ψωμάκι μου
στο φούρνο φουρνισμένο.
Άιντε άφησα το μάνα μ' άφησα το
άφησα το παιδάκι μου.

Άφησα το παιδάκι μου
στη κούνια να κοιμάται.

Το καλογεράκι

Τα τραγούδια το Καλογεράκι, η Μαυρομάτα και το Ήλιε μ' γιατί αργοπόρησες, που παρατίθενται παρακάτω, είναι πασχαλιάτικα τραγούδια και μας θυμίζουν τους καημούς των καλογέρων. Προφανώς κάποιοι καλόγηροι της Σπηλιάς δημιούργησαν τέτοια τραγούδια. (Μακρής, Ρίζος. 1999.)

Μικρόν με καλογέραψαν
και μου 'βαλαν τα ράσα.
Όρε τώρα ζηλε- τώρα ζηλε
τώρα ζηλεύω τους χορούς.

Τώρα ζηλεύω τους χορούς
ζηλεύω τα τραγούδια.
Όρε ζηλεύω και- ζηλεύω και
ζηλεύω και τις όμορφες.

Ζηλεύω και τις όμορφες
πως είναι στολισμένες.
Όρε για δεσ κορμί- για δεσ κορμί-
για δεσ κορμί για χιταϊ.

Για δεσ κορμί για χιταϊ
και μέση για ζωνάρι.
Όρε για δεσ και το- για δεσ και το-
για δεσ και τον αυγερινό.

Για δεσ και τον αυγερινό
πως πάει κοντά στην πούλια.
Όρε αυτού που πας- αυτού που πας-
αυτού που πας αυγερινέ.

Αυτού που πας αυγερινέ
πάρε και εμέ μαζί σου.
Όρε να κάνω δει- να κάνω δει-
να κάνω δείπνο να δειπνάς.

Να κάνω δείπνο να δειπνάς
γιόμα να γιοματίζεις.
Όρε να κάνω και- να κάνω και-
να κάνω και τις όμορφες.
Να κάνω και τις όμορφες
να 'ρθουν στην αγκαλιά μου.

Η Μαυρομάτα

Απόψε μα-ναυ-ρομά-να-τα μου
σε σένα θε να μείνω.

Ω ρε σε σένα θε- σε σένα θε-
σε σένα θέλω να βραδιαστώ.

Σε σένα θέλω να βρα-να-διαστώ
πλατιά κόρη μ' να στρώσεις.

Ω ρε να μην κοπιά- να μην κοπιά-
να μην κοπιάσεις αφέντη μου.

Να μην κοπιάσεις αφέ-νε-ντη μου
προτού εγώ σε στρώσω.

Ω ρε και βρέχει ο Θιός και βρέχει ο Θιός
και βρέχει ο Θιός και βρέχομαι.

Και βρέχει ο Θιό-νος και βρέ-νε-χομαι
χιονίζει και μαργώνω.

Ω ρε ρίχνει χαλα- ρίχνει χαλα-
ρίχνει χαλάζι πετρωτό.

Ρίχνει χαλά-να-ζι πε-νε-τρωτό
να με σκοτώσει θέλει.

Ω ρε κι αν με σκοτώ- κι αν με σκοτώ-
κι αν με σκοτώσει τον ορφανό.

Κι αν με σκοτώσει τον ο-νο-ρφανό
και ποιος τον κλαίει τον ξένο.

Ω ρε ξένε μ' σε κλαίει ξένε μ' σε κλαίει
ξένε μ' σε κλαίει η μάνα σου.

Ξένε μ' σε κλαί-νε-ει η μά-να-να σου
σε κλαίει κι η αδερφή σου.
Ω ρε και γω κρυφά και γω κρυφά
και εγω κρυφά απ' τη μάνα μου.

Και γω κρυφά ν-απ' τη μά-να-να μου
θα σε μαυροφορέσω.
Ω ρε θα κάμω χρο- θα κάμω χρο-
θα κάμω χρόνο να λουστώ.

Θα κάμω χρόνο να λουστώ
και δυο να μην αλλάξω.
Ω ρε θα κάμω τρεις θα κάμω τρεις
θα κάμω τρεις και τέσσερις.

Θα κάμω τρεις και τέσσερις
στην εκκλησιά να πάνω.

Ήλιε μ' γιατί αργοπόρησες

Ήλιε μ' γιατί αργοπόρησες
κι αργείς να βασιλέψεις;
Όρε μήπως με τ' ά- μήπως με τ' ά-
μήπως με τ' άστρο μάλωσες;

Μήπως με τ' άστρο μάλωσες
μήπως με το φεγγάρι;
Όρε μήδε με τ' ά- μήδε με τ' ά-
μήδε με τ' άστρο μάλωσα.

Μήδε με τ' άστρο μάλωσα

μήτε με το φεγγάρι.
Όρε μάλωσα μ' α- μάλωσα μ' α-
μάλωσα μ' αρχοντόπουλο.

Μάλωσα μ' αρχοντόπουλο
κακές κατάρες του 'πα.
Όρε χήρα να δω , χήρα να δω ,
χήρα να δω τη μάνα σου.

Χήρα να δω τη μάνα σου
καλόγρια την αδερφή σου.
Όρε και συ να γενείς και συ να γενείς
και συ να γενείς διακόπουλο.

Και συ να γενείς διακόπουλο
και να φορείς τα ράσα.

(Το τραγούδι αυτό τραγουδιέται στον ίδιο σκοπό με το Καλογεράκι)

Παλιότερα τραγουδούσαν περισσότερα τραγούδια, που σήμερα είναι άγνωστα. Διασώθηκαν όμως, οι παρακάτω στίχοι τραγουδιών. Δεν τραγουδιούνται πια. Ο σκοπός τους είναι ίδιος με το Καλογεράκι. (Μακρής, Ρίζος, 1999.)

Δεν σ' είπα εγώ πουλάκι μου

Τραγούδι που λεγόταν την περίοδο του Πάσχα.

Δεν σ' είπα εγώ πουλάκι μου
το Μάη να μην λαλήσεις;
Ω ρε και συ το Μα- και συ το Μα-
και συ το Μάη λάλησες.

Και συ το Μάη λάλησες

κι όλο το καλοκαίρι.
Ω ρε μα δεν λαλού- μα δεν λαλού-
μα δεν λαλούσες σαν πουλί.

Μα δεν λαλούσες σαν πουλί
σαν τ' άλλα τα πουλάκια.
Ω ρε μόν' κελαηδού- μόν' κελαηδού-
μόν' κελαηδούσες και έλεγες.

Μόν' κελαηδούσες και έλεγες
μόν' κελαηδείς και λέγεις.
Ω ρε ποιός έχει κο- ποιός έχει κο-
ποιός έχει κόρη ανύπαντρη;

Ποιός έχει κόρη ανύπαντρη
και θέλει να την παντρέψει;
Ω ρε να πάρει γιο να πάρει γιο
να πάρει γιο παλικαρά.

Να πάρει γιο παλικαρά
και όχι τον κασιδιάρη.

Μάνα με κακοπάντρες

Τραγούδι που λεγόταν και την περίοδο του Πάσχα, καθώς και σε γλέντια, γάμους, αρραβώνες κλπ.

Μάνα με κακοπάντρες
και μου 'δωσες στους κάμπους.
Ω ρε εγώ στους κά- εγώ στους κά-
εγώ στους κάμπους δε βαστώ.

Εγώ στους κάμπους δε βαστώ

ζεστό νερό δεν πίνω.
Ω ρε ήμουν μαθημέ- ήμουν μαθημέ-
ήμουν μαθημένη στα βουνά.

Ήμουν μαθημένη στα βουνά
ψηλά στις κρυοβρυσούλες.

(Όλους τους παραπάνω στίχους των τραγουδιών: Ζεμπέλι, Κάτω στις άσπρες θάλασσες, Το καλογεράκι, Η Μαυρομάτα, Ήλιε μ' γιατί αργοπόρησες, Δε σ' είπα εγώ πουλάκι μου, μάννα με κακοπάντρεψες, είναι σημειώσεις του κ. Μακρή Ρίζου.)

(Μακρής, Ρίζος.1999.)

Κάποια μαργιολή

Το τραγούδι αυτό, καθώς και το επόμενο Ένα καράβι κρητικό, είναι λειψά τραγούδια. Αυτά τα τραγουδούσαν σε γλέντια, γάμους, αρραβώνες, χορούς κλπ όλοι όσοι παρευρίσκονταν σ' αυτές τις εκδηλώσεις.

Κάποια μαργιολή
κάποια μαργιοπούλα
κάποια μαργιόλα
γεια σου αγάπη μου...

Χρόνους μάζεψε,
τ' άντρα της τα λουζέρια
και τα φόρτωνε
στην άκρη απ' το λιμάνι...

Πήρε τους αγιάζι
θαλασσινός αέρας
και τα σκόρπισε

γεια σου αγάπη μου...

(Άγνωστη η συνέχεια)

Ένα καράβι κρητικό

Ένα καράβι κρητικό,
πάει στην άκρη απ' το γιαλό,
πάει στην άκρη απ' το γιαλό,
πάρε κι εμέ το ορφανό...

(Άγνωστη η συνέχεια)

(Οι παραπάνω στίχοι των τραγουδιών: Κάποια μαργιολή, Ένα καράβι κρητικό ήταν δημοσιευμένα στην Εφημερίδα, <<Φωνή της Σπηλιάς>>, φύλλο. 2, σελ. 7.)

7. Παραδοσιακές φορεσιές της Σπηλιάς

Τα παλιά χρόνια επικρατούσε η άποψη ότι οι Σπηλιώτες είναι νησιώτες που είχαν εγκαταλείψει το νησί τους εξαιτίας των Τούρκων που τους κυνηγούσαν. Έτσι ερχόμενοι στη Θεσσαλία και ανηφορίζοντας τον Κίσσαβο, εγκαταστάθηκαν στις πλαγιές του. Αυτή η άποψη όμως άρχισε να επικρατεί επειδή οι Σπηλιώτες φορούσαν γαλάζιο παντελόνι (βρακί) και οι κάτοικοι των γύρω χωριών τους αποκαλούσαν με το προσωνύμιο Γαλαζοβράκηδες.

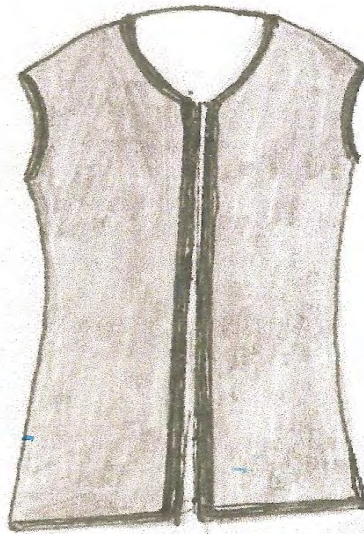
Σύμφωνα με τον κ. Ρίζο Μακρή και με μελέτες για την ενδυμασία των Σπηλιωτών, η οποία αποτελούνταν από ρούχα που φορούσαν και οι άλλοι Θεσσαλοί, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η σπηλιώτικη ενδυμασία μοιάζει με αυτήν της περιοχής του Έβρου και όχι με κάποια νησιώτικη, καθώς και ότι η βράκα δεν είναι αυτή που φορούσαν οι νησιώτες αλλά πρόκειται για ένα κάπως φαρδύ κοντό παντελόνι.

Στο σκίτσο, το οποίο έχει σχεδιάσει ο κ. Μακρής Ρίζος, διακρίνουμε την παραδοσιακή ενδυμασία του άντρα:

- **Μαντήλι.** Το φορούσαν στο κεφάλι, χρώματος καφέ ή μαύρο με κρόσσια και το έδεναν στα πλάγια. Οι πιο ηλικιωμένοι φορούσαν μεγαλύτερο μαντήλι πάντα χρώματος μαύρο, που σκέπαζε την κορυφή και το έδεναν πίσω. Συνήθως όμως, οι μεγάλοι φορούσαν σκούφο.
- **Πουκάμισο.** Ήταν άσπρο με μακριά μανίκια χωρίς γιακά. Κούμπωνε μέχρι πάνω και γύρω από το λαιμό είχε μια φάσα που την έλεγαν "λαιμαριά".
- **Καμζέλα.** Τη φορούσαν πάνω από το πουκάμισο. Ήταν χωρίς μανίκια και χωρίς γιακά. Στις άκρες ήταν γαρνιρισμένη με μία ή δύο φάσες. Τα κουμπιά ήταν συνήθως πολλά καθώς και οι απέναντι θηλιές. Παραπλεύρως από δω και από κει είχε διακοσμητικά κουμπιά. Τέλος, το ύφασμα ήταν αλατζάς με διάφορα χρώματα, αλλά συνήθως με καφέ και άλλες ρίγες.
- **Γαλαζοβράκι.** Πάνινο, γαλάζιο παντελόνι που πάνω ήταν φαρδύ και το συγκρατούσαν με ένα περαστό σκοινί δένοντάς το μπροστά φιόγκο. Το σκοινί αυτό

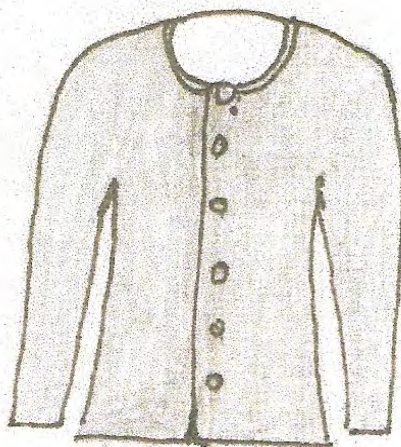
το έλεγαν "μέρζα". Στο πίσω μέρος δεν είχε σακούλα. Προς τα κάτω στένευε, ξεπερνούσε τα γόνατα και έμπαινε μέσα στα τσιρέπια.

- **Τσιρέπια** (κάλτσες). Ήταν μάλλινα, πλεκτά, άσπρα και έφταναν μέχρι τα γόνατα. Τα στερέωναν πάνω από το παντελόνι με ένα σκοινί που ήταν ενσωματωμένο πάνω στα τσιρέπια, γι' αυτό το έλεγαν "τσιρεπόσκοινο".
- **Παπούτσια**. Ήταν δερμάτινα με πρόκες, κλειστά, χαμηλά, μαύρα.

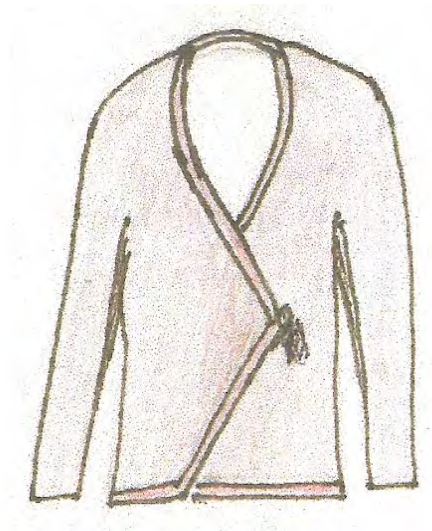
Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Γιλέκι. Το γιλέκι ήταν όπως το παλτό, μακρύ, χωρίς μανίκια, κουμπιά και γιακά. Το ύφασμα ήταν σκουτί μαύρο και ήταν λίγο μεστό. Μερικοί το κρατούσαν στη μέση με ένα φαρδύ δερμάτινο ζωνάρι. Στις άκρες ήταν διακοσμημένο με σιρίτι μαύρο ή κόκκινο.

Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Αντιρί (σακάκι). Ήταν όπως το σακάκι με μακριά μανίκια, αλλά χωρίς γιακά και γύρω από το λαιμό είχε φάσα. Το κούμπωναν μπροστά μέχρι πάνω. Το ύφασμα ήταν σκουτί μαύρο ή καφέ.

Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Τζιαμπαντάι. Ήταν και αυτό όπως το σακάκι με μακριά μανίκια και χωρίς γιακά, μόνο που αυτό το κούμπωναν μπροστά σταυρωτά με ένα τρίγωνο φύλλο και ένα κουμπί, σχηματίζοντας βε. Στο κουμπί κρεμούσαν μια μικρή φούντα και στις άκρες ήταν διακοσμημένο με διπλό σιρίτι. Το ύφασμα ήταν βελούδο και τα χρώματα είχαν αποχρώσεις του βυσσινί.

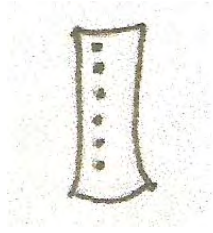
Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Ποτούρι. Ήταν όπως το γαλαζοβράκι μα έφτανε μέχρι τον αστράγαλο και το έδεναν κάτω από τις πατούσες με μια λουρίδα. Στο κάτω μέρος ήταν στενό και έμπαινε μέσα στα τσιρέπια.

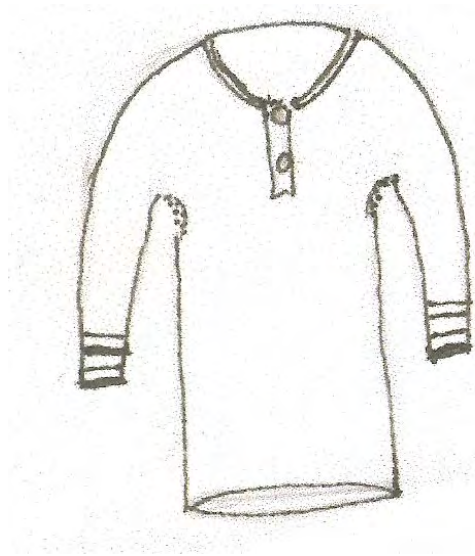
Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Σκούφος (κούκος). Ήταν από σκουτί και από μέσα φοδραρισμένος.

Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Χολέβια. Ήταν από σκουτί ή πλεκτά από μαλλί και γιδότριχα. Τα φορούσαν πάνω από τα τσιρέπια, από τους αστραγάλους μέχρι τα γόνατα. Τα κούμπωναν πλάγια.

Σκίτσο Ρίζου Μακρή

Κατασάρι (φανέλα). Ήταν μάλλινο πλεκτό ή υφαντό με μακριά ή κοντά μανίκια τα οποία μερικές φορές τα γαρνίριζαν στις άκρες με μαύρες μπορντούρες. Μπροστά είχε ένα άνοιγμα που έκλεινε με δυο κουμπιά.

(φωτογραφ. αρχείο Ρίζου Μακρή)

Όπως διακρίνουμε στις φωτογραφίες η γνήσια, γυναικεία, Σπηλιώτικη παραδοσιακή φορεσιά αποτελούνταν από το γιλέκι που είναι από σκουτί μαύρο γαρνιρισμένο στις άκρες με φάσα, το φόρεμα με τις ρίγες στα μανίκια, την ποδιά που είναι κεντημένη και η σκέπη (μαντήλι) στο κεφάλι διακοσμημένη, όχι πάντα, με κουκάκια.

(φωτογραφ. αρχείο Ρίζου Μακρή)

Εκτός απ' αυτά τα ρούχα που είδαμε στα σκίτσα και στις φωτογραφίες υπήρχαν κι άλλα πολλά. Κάποια από αυτά είναι:

- **Ζώνη.** Ήταν μάλλινη, πλεκτή, δεκαπέντε έως είκοσι πόντους φάρδος. Το μάκρος ήταν τόσο, όσο να τυλίγεται δυο φορές γύρω από τη μέση και το χρώμα ήταν συνήθως, μαύρο ή καφέ. Επίσης, τη φορούσαν και κάποιοι ηλικιωμένοι που είχαν κάποια ευαισθησία στη μέση.
- **Κάπα.** Ήταν υφαντή από μαλλί και γιδότριχα. Τη φορούσαν ριχτή στους ώμους. Ήταν φαρδιά και το μάκρος της μόλις ξεπερνούσε τα γόνατα. Τα μανίκια ήταν κοντά, πάνω στενά και κάτω φαρδιά και κλειστά, δηλαδή διακοσμητικά. Ήταν κατάλληλα όμως για να φυλάνε εκεί οι τσοπάνηδες το προσάναμμα που ήταν ίσκα και κεδρόφλουδα. Πίσω από τη λαιμαριά, στην πλάτη κρέμονταν κάτι σαν σακούλα, το οποίο σε περίπτωση βροχής σκέπαζε το κεφάλι. Οι άκρες ήταν διακοσμημένες με διπλό σιρίτι και το ύφασμα το

έκαναν από στημόνι μάλλινο και κάνουρα από γιδότριχα και λίγο μαλλί. Μετά το επεξεργάζονταν στην ντριστελά (νεροτριβή) για να πήξει. Έτσι, γίνονταν αδιάβροχο. Επίσης, η κάπα είχε πολλές χρήσεις. Τη φορούσαν οι άντρες τις κρύες μέρες για να πάνε στο καφενείο ή στην εκκλησία, μα πιο πολύ την χρησιμοποιούσαν οι τσοπάνηδες γιατί την είχαν σαν σκέπασμα στον ύπνο.

- **Κατσιουλάρι.** Το χρησιμοποιούσαν και αυτό οι τσοπάνηδες. Ήταν σαν παλτό με μακριά μανίκια και κατσιούλα (κουκούλα) και το ύφασμα ήταν υφαντό, μάλλινο, μαύρο και επεξεργασμένο στην ντριστελά.
- **Κολόβιο.** Πλεκτό μάλλινο με μακριά μανίκια και κλειστό όπως το πουλόβερ.
- **Τρικό.** Πλεκτό μάλλινο με μακριά μανίκια, ανοιχτό μπροστά και κούμπωνε όπως η ζακέτα.
- **Πισλί.** Αυτό ήταν όπως το τζιαμπαντάνι, αλλά με κοντά και σχιστά μανίκια, που όταν τα έριχναν πίσω στην πλάτη έμοιαζαν με εκείνα των ευζώνων.
- **Σπαλέτο (σάλι).** Πλεκτό με το βελονάκι, 80 επί 80 πόντους περίπου. Στις άκρες είχε κρόσσια και τα χρώματα ήταν μαύρο για τις γυναίκες και άσπρο για τα κορίτσια. Το δίπλωναν διαγωνίως και το έριχναν στους ώμους.
- **Χιταί.** Φόρεμα στενό εφαρμοστό στο γυναικείο σώμα. Το ύφασμα ήταν βελούδο και λεγότανε ρούχος. Το χρώμα είχε διάφορες αποχρώσεις του βυσσινί.

- **Πλοκάκι.** Το φορούσαν οι γυναίκες σαν ελαφριά ζακέτα με μια σούρα στη μέση. Το ύφασμα ήταν τσίτι.
- **Καμπράνι.** Μεγάλο μαντήλι που το φορούσαν μερικές γυναίκες υπερυψωμένο πάνω στο κεφάλι.
- **Σιγκούνα.** Τη σιγκούνα κανονικά τη φορούσαν οι Καραγκούνες, αλλά τη φορούσαν και μερικές Σπηλιώτισες.

(Μακρής, Ρίζος. 2003. Σπηλιώτικες Παραδοσιακές Φορεσιές)

Σπηλιώτες και Σπηλιώτισες με παραδοσιακές φορεσιές.
(φωτογρ. αρχείο Ιωάννη Πράπα)

8. Ήθη και έθιμα στην Σπηλιά Κισσάβου

8.1. Τα Κάλαντα

8.1.1. Κάλαντα των Χριστουγέννων

Τα παλιά χρόνια στη Σπηλιά λέγανε τα εξής κάλαντα για τα Χριστούγεννα:

<i><<Καλήν ημέραν άρχοντες</i>	<i>Και τούτο άξιον εστί</i>
<i>αν είναι ορισμός σας</i>	<i>η των ποιμένων πίστις.</i>
<i>Χριστού τη Θεία γέννηση</i>	<i>Εκ της Περσίας έρχονται</i>
<i>να πω στ' αρχοντικό σας</i>	<i>τρεις μάγοι με τα δώρα</i>
<i>Χριστός γεννάται σήμερα</i>	<i>άστρο λαμπρό τους οδηγεί</i>
<i>εν Βηθλεέμ τη πόλη</i>	<i>ως που να έρθει η ώρα.</i>
<i>οι ουρανοί αγάλλονται</i>	<i>Που εγεννήθη ο Χριστός</i>
<i>χαίρεται η φύσις όλη.</i>	<i>με πόθο ερωτώσι</i>
<i>Πλήθος αγγέλων ψάλλουσι</i>	<i>να παν' να τον ευρώσι...>></i>
<i>το δόξα εν υψίστοις.</i>	

Τα κάλαντα αυτά ψάλλονταν ανήμερα των Χριστουγέννων το <<κουλιέντρι>> όπως χαρακτηριστικά λεγόταν η μέρα αυτή.

Οι νοικοκυρές έδιναν στα παιδιά, που τραγουδούσαν τα κάλαντα, τις πατροπαράδοτες κουλούρες. Τις κουλούρες τις ζύμωναν τα ξημερώματα τ' <<κουλιέντρι>>. Η πρώτη κουλούρα που έφτιαχναν ήταν το χριστόψωμο, σε σχήμα <<Χ>> που φυλάγονταν για ένα ολόκληρο χρόνο στο εικόνισμα. Όλες οι άλλες κουλούρες ήταν στρόγγυλες με μία τρύπα στη μέση. Στο πάνω μέρος της κουλούρας έριχναν ζάχαρη, μέλι κ.τ.λ.

Τα παιδιά που τραγουδούσαν τα κάλαντα, κρεμούσαν στον ώμο τους ένα σχοινί μ' ένα καρφί στην άκρη για να κάνουν τις κουλούρες αρμαθιά.

Για τις κουλούρες μιλάει και το παρακάτω τετράστιχο που απήγγειλαν τα μικρότερα παιδιά, τα οποία δεν μπορούσαν να μάθουν τα κάλαντα.

*<< Κόλιντα, μέλιντρα
δομ' θειά κλούρα
να μη σι σφάξου
μι την τσικούρα.>>*

Επίσης οι μικρότεροι τραγουδούσαν:

*<< Κοπλιτρίτσ', Μιλιντρίτσ'
δόμ' θειά του κουρίτσ' ...>>*

Μετά τα φιλέματα τραγουδούσαν:

*<< Σ' αυτό το σπίτι που 'ρθαμε
πέτρα να μη ραίσει
κι ο νοικοκύρης του σπιτιού
χρόνους πολλούς να ζήσει.>>*

Αν όμως τους έδωχναν και δεν τους φίλευαν τραγουδούσαν:

*<< Σ' αυτό το σπίτι που 'ρθαμε
γεμάτο καλλιακούδια
τα μ'σά γεννούν, τα μ'σά κλωσσούν
και τ' άλλα τα μικρότερα
σι χέζουν τα μουστάκια.>>*

8.1.2. Κάλαντα της Πρωτοχρονιάς

Τα παλιά τα χρόνια στη Σπηλιά λέγανε τα εξής κάλαντα για την Πρωτοχρονιά:

<i><<Άγιος Βασίλης έρχεται</i>	
<i>Γενάρης ξημερώνει</i>	<i>Και στο ραβδί ακούμπησε</i>
<i>βαστάει λουρί,</i>	<i>να πει την αλφαβήτα</i>
<i>βαστάει σπαθί</i>	<i>και το ραβδί ήταν χλωρό</i>
<i>βαστάει χαλκόν ποδήματα</i>	<i>και βλάστησε κλωνάρι</i>
<i>και σιδερένια μάτια.</i>	<i>κλωνάρι χρυσοκέφαλλο</i>
<i>Οι κλέφτες τον εσταύρωσαν</i>	<i>κι ολόγυρα τα φύλλα.</i>
<i>πέρα στα σταυροδρόμια.</i>	<i>Κατέβηκε μια πέρδικα</i>
<i>Βασίλη μ' πούθεν έρχεσαι</i>	<i>να πιει κρύο νεράκι</i>
<i>και πούθεν κατεβαίνεις;</i>	<i>παίρνει νερό στα νύχια της</i>
<i>Από τη μάνα μ' έρχομαι</i>	<i>χιόνι στα φτερά της.</i>
<i>και στο σχολειό πηγαίνω.</i>	<i>Ραντίζει τον αφέντη της,</i>
<i>Βασίλη μ' ξέρεις γράμματα;</i>	<i>ραντίζει την κυρά της.>></i>
<i>Πες μας την αλφαβήτα.</i>	

8.1.3. Τα κάλαντα των Φώτων (Θεοφάνια)

Τα παλιά τα χρόνια στη Σπηλιά λέγανε τα εξής κάλαντα για τα Θεοφάνια:

*<< Σήμερα τα Φώτα και ο φωτισμός
κι χαρές μεγάλες στο Κύριό μας.
Σήμερα η κυρά μας η Παναγιά
με τα θυμιατήρια στα δάχτυλα.*

*Σπάργανο κονόμου κηριά κρατεί
και τον Άγιο - Γιάννη παρακαλεί,
να Θεόν βαφτίσει Θεόν παιδί
μες στη κολυμπήθρα την Αργυρή.
Ν' ανεβοκατέβω στους ουρανοίς
να πάρω νεράκι βασιλικό
να δροσολογήσω την γης
για να κατακάτσουν τα είδωλα
να καταπραΰνουν οι χριστιανοί.>>*

Μόλις τέλειωναν όμως αυτό το τραγούδι ο νοικοκύρης έλεγε << Πέστε μας κι ένα για την κόρη>> ή για τον <<γιο>> ή για το μικρό το << παιδί>>. Και έτσι συνέχιζαν τα κάλαντα.

- Για την ανύπαντρη κόρη έλεγαν:

*<< Φραγκίτσα δώ, Φραγκίτσα κει,
Φραγκίτσα πάει στη βρύση.
Φραγκίτσα δώσ' μου φίλημα,
δώσ' μου και μαύρα μάτια.
Η μάναμ' μ' αρραβώνιασε
τούτη την εβδομάδα.
Γραμματικός με γύρεψε
Γραμματικός με πήρε.>>*

ή

<< Σε τούτο το σπίτι το

*ψηλό τα στρώματα στρωμένα.
Έχουν την κόρη για παντρεία
και για καλή αρραβώνα.
μεθαύριο θα την πάρουν
που είναι τα γλύκα κρασιά
και τα καινούργια στάχια.>>*

- Αν στο σπίτι είχαν ανύπαντρο γιο έλεγαν:

*<< Παλικαράκιμ' όμορφο
με το στριφτό μουστάκι
πότε θα κάνεις τη χαρά,
πότε θα κάνεις γάμο;
Τον Μάη θα κάνω τη χαρά,
τον μάη θα κάνω γάμο
τότε που ανθίζουν τα τριαντάφυλλά
και βγάζει η γης χορτάρι.>>*

- Για το μικρό παιδί έλεγαν:

*<< Ένα μικρό - μικρούτσικο
μικρό και χαϊδεμένο
μικρό το έχει η μάνα του
μικρό κι ο μπαμπάς του.
Κούνατο Βάιαμ κούνατο
ώσπου να 'ρθει η μάνα του
με το χρυσό το γάλα.
Με το χρυσό, με τ' αργυρό,*

με το μαλαματένιο.>>

(Τα παραπάνω κάλαντα , τα βρήκα στην εφημερίδα <<Φωνή της Σπηλιάς>>, όπου τα δημοσίευσε η Σταυρούλα Θ. Πράπα, σελ. 3)

8.2. Ο Σπηλιώτικος Γάμος τα παλιά χρόνια

*<< Παλικαράκιμ' όμορφο
με το στριφτό μουστάκι
πότε θα κάνεις τη χαρά,
πότε θα κάνεις γάμο;
Τον Μάη θα κάνω τη χαρά,
τον μάη θα κάνω γάμο
τότε που ανθίζουν τα τριαντάφυλλα
και βγάζει η γης χορτάρι.>>*

Η άνοιξη και ειδικότερα ο Μάης ήταν ο μήνας του γάμου, σύμφωνα με το παραπάνω οχτάστιχο και τις αναφορές κατοίκων της Σπηλιάς. Το Μάη η φύση βρίσκεται σε κατάσταση ευδαιμονίας και η ευδαιμονία αυτή αντικατοπτρίζεται και στη ζωή του ανθρώπου και τον γεμίζει γαλήνη, ομορφιά, χαρά, ενθουσιασμό και αισιοδοξία για τη ζωή. Για αυτό και οι άνθρωποι συνέδεσαν τον γάμο, το πιο χαρούμενο και ευχάριστο γεγονός της ζωής τους, με αυτή την εποχή και αυτό τον μήνα.

Οι νέοι εκείνα τα χρόνια δεν επέλεγαν από μόνοι τους το σύντροφο της ζωής τους. Η επιλογή ανήκε αποκλειστικά στους γονείς των νέων, οι οποίοι αποφάσιζαν κιάλας πότε θα παντρευτεί ο γιος ή η κόρη. Η ηλικία που συνήθως παντρεύονταν, ήταν για τα κορίτσια από 18 έως 20 και για τ' αγόρια μετά από πεντέξι χρόνια αφού γύριζαν από το στρατό.

Τα αρραβωνιάσματα γίνονταν με προξενιά που αναλάμβαναν οι προξενητές και οι προξενήτρες. Οι γονείς εξέταζαν αντίστοιχα το οικογενειακό, τα περιουσιακά

στοιχεία την αξιοσύνη της νύφης ή του γαμπρού και αποφάσιζαν ανάλογα. Οι αρραβώνες, όπως και οι γάμοι, γίνονταν πάντοτε Κυριακή.

Ο Γάμος στη Σπηλιά κρατούσε περίπου δύο εβδομάδες. Άρχιζε με το <<κόψιμο>> του νυφικού, που το έραβε η καλύτερη μοδίστρα του χωριού.

Το Σάββατο (μια βδομάδα πριν το γάμο) ο γαμπρός με τα μπρατίμια πήγαιναν στο σπίτι της νύφης, για το <<κόψιμο>> του νυφικού. Και ενώ η μοδίστρα έκοβε την πρώτη ψαλιδιά στο ύφασμα του νυφικού, αυτοί τραγουδούσαν και έριχναν χρήματα πάνω στο ύφασμα.

Μετά τύλιγαν τρία κουφέτα σ' ένα χαρτάκι και τα έστελναν σ' όλα τα σπίτια του χωριού για να τους καλέσουν στο γάμο.

Στο μεταξύ οι ετοιμασίες συνεχίζονταν για το γάμο. Την Τετάρτη άρχιζε το κοπάνισμα του σταριού από τους συγγενείς και τους γείτονες, για το πατροπαράδοτο φαγητό του γάμου, το ΜΠΛΟΥΓΟΥΡΙ. Το Σάββατο, πάλι οι συγγενείς και φίλοι, έκοβαν το στάρι με το χειρόμυλο με γέλια και τραγούδια.

<<Κάτω στις Γιαννιούς τη βρύση

φύτρωσε ένα κυπαρίσι....>>

Την προηγούμενη εβδομάδα του γάμου ο γαμπρός και οι δικοί του δεν 'επρεπε μα πάνε στο σπίτι της νύφης. Αν πήγαιναν η νύφη έπαιρνε μια χούφτα αλεύρι και τους άσπριζε κυριολεκτικά, τους <<αλεύρωνε>> όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν κάτοικοι της Σπηλιάς.

Την Παρασκευή η νύφη έδειχνε την προίκα της και με κουφέτα καλούσε όλο το χωριό να πάει να τη δει και να της ευχηθεί.

Συνήθως η προίκα της νύφης ήταν ο ρουχισμός της, λίγα πρόβατα ή γίδια ή μια - δυο αγελάδες, ή κάποιο χωράφι με λίγα δέντρα καρποφόρα (μηλιές) και σπανίως μετρητά.

Αλλά και στο σπίτι του γαμπρού την Παρασκευή <<έπιαναν τα προζύμια>>, πάνω στα οποία έβαζαν κέρματα και μετά ο γαμπρός και τα μπρατίμια έσκυβαν να πιάσουν τα κέρματα με το στόμα τους. Οι άλλοι από γύρω - γύρω προσπαθούσαν να τους σπρώξουν τα κεφάλια πάνω στη ζύμη, για να γεμίσουν τα πρόσωπά τους. Τα προζύμια αυτά τα πήγαιναν στη νύφη μαζί με τα δώρα, το Σάββατο, οι <<Μπουχτσιάδες>> (τα μπρατίμια, οι φίλοι του γαμπρού). Και λέγονταν <<μπουχτσιάδες>> γιατί κουβαλούσαν τα δώρα τυλιγμένα μέσα σε μεγάλα, τετράγωνα, κεντημένα, λευκά πανιά τους <<μπουχτιάδες>>, όπως λέγονταν.

Το Σάββατο το βράδυ από νωρίς γαμπρός και νύφη έκαναν τραπέζι ο καθένας στο σόι του στο σπίτι του και μετά το σόι του γαμπρού πήγαινε στο σπίτι της νύφης

και γλεντούσαν όλου μαζί. Όσοι είχαν και οικονομική ευχέρεια καλούσαν και τα όργανα δηλαδή κλαρίνο, βιολί και λαγούτο.

Το πρώτο πράγμα που έκαναν μόλις έφταναν στο σπίτι της νύφης, ήταν το σπάσιμο τις κουλούρας. Την κουλούρα την ζύμωνε η μάνα του γαμπρού, ήταν ένα μικρό στρόγγυλο ψωμί χωρίς κεντίδια. Μόλις έφταναν στο σπίτι της νύφης, έπιαναν την κουλούρα οι δύο συμπέθεροι απ' τις δυο άκρες και την έσπαζαν λέγοντας: <<Πάντα συμπέθεροι, φίλοι και αγαπημένοι>>. Και το γλέντι συνεχιζόταν μέχρι τα χαράματα.

Την Κυριακή το πρωί οι δυο συμπέθεροι, μ' ένα μπουκάλι στολισμένο με λουλούδια και γεμάτο κρασί, <<Μαστραπάς>> όπως λεγόταν, πήγαινε ο καθένας στο σόι του και τους υπενθύμιζε ότι είναι καλεσμένοι στο γάμο (το πρώτο κάλεσμα είχε γίνει με κουφέτα πολλές μέρες πριν το γάμο). Επίσης, την Κυριακή το πρωί φόρτωναν την προίκα της νύφης στα μουλάρια και την πήγαιναν στο σπίτι του γαμπρού. Το μεσημέρι της ίδιας μέρας, μαγείρευαν <<μπλουγούρι>> με κρέας και φίλευαν συγγενείς και φίλους. Αφού έτρωγαν καθισμένοι στα τραπέζια, τραγουδούσαν:

*<<Σε τούτο το χρυσό σοφρά,
σε τούτην την ταβέρνα
τρεις μαυρομάτες μας κερνούν
και τρεις αρραβωνιασμένες.
Κερνούν με κούπες, με γυαλιά,
κερνούν με μαστραπάδες.
Κι ο γιος την κόρη έχασε
ψάχνει για να την έβρει
πραματαυτάδες έστειλε
σ' όλη την οικουμένη...>>*

Συνέχιζαν και μ' άλλα τραγούδια όπως:

*<<Φίλοι μ καλωσορίσατε
Ροϊδούλαμ Ροϊδούλαμ
φίλοι μ και αγαπημένοι μ
Μάιος με τα λουλούδια.
Για φάτε πιείτε
Ροϊδούλαμ Ροϊδούλαμ
χαρείτε να χαρούμε*

*Μάιος με τα λουλούδια.
 Τούτον το χρόνο τον καλό
 Ροϊδούλαμ Ροϊδούλαμ
 τον άλλον ποιος τον ξέρει
 Μάιος με τα λουλούδια.
 Για ζούμε για πεθαίνουμε
 Ροϊδούλαμ Ροϊδούλαμ
 για σ' άλλο κόσμο πάμε
 Μάιος με τα λουλούδια.
 Ροϊδούλαμ Ροϊδούλαμ>>.*

Όταν πλησίαζε η ώρα για τον γάμο ο γαμπρός ντυνόταν και καθόταν σε μια καρέκλα. Εκεί του έβαζαν μια πετσέτα στο λαιμό, τον χτένιζαν και του τραγουδούσαν:

*<<Μπερμπερήμ τα ξυράφια σου
 για τρόχα τα γ' ακόνιατα...>>*

Και όλοι έριχναν λεφτά στην πετσέτα, τον <<κερνούσαν>> όπως χαρακτηριστικά έλεγαν, και έλεγαν την εξής ευχή: <<Από μένα λίγα και από τον Θεό πολλά>>. Μόλις τελείωνε το κέρασμα άρχιζε ο χορός. Τον χορό έσερνε πρώτος ο γαμπρός μετά οι γονείς του και μετά οι πλησιέστεροι συγγενείς.

Αντίστοιχα πράγματα γίνονταν και στο σπίτι της νύφης. Ντυνόταν και την χτένιζαν τραγουδώντας.

*<<Μήλο μου κόκκινο και καταρόδινο
 μην το μαρένεσαι το πως χωρίζεσαι
 απ' την μανούλα σου κι απ' τα αδέρφια σου>>.*

Συνέχιζαν όμως με πιο χαρούμενα τραγούδια γιατί τα δάκρυα συγκίνησης ξέφευγαν απ' όλους.

*<<Ωραία που είν η νύφη μας
 ωραία τα προικιά της
 ωραία κι η παρέα της>>*

που κάνει τη χαρά της.....>>.

Κι όλοι μαζί χόρευαν συνήθως στην αυλή ώσπου να 'ρθει ο γαμπρός. και μαζεύονταν στην αυλή οι χωριανοί για να δουν τη νύφη και να αγναντέψουν.

Ο γαμπρός με το ασκέρι του πήγαινε να πάρει το κουμπάρο με κλαρίνα και τραγούδια. Μετά κουμπάρος και γαμπρός πήγαιναν στη νύφη και στο δρόμο τραγουδούσαν.

*<< Πέρα σε κείνο το βουνό
πέρα σε κείνη τη ράχη
που 'χει ανταρούλα στη κορφή
και καταχνιά στον κάμπο
εκεί 'ναι πύργος γυάλινος
με κρυσταλλένια τζάμια.
Εκεί κοιμάται μια ξανθιά
ξανθιά και μαυρομάτα.
Και πώς να την ξυπνήσουνε
και πώς να της το πούμε;
Ξύπνα καημένη Αναστασία
ξύπνα και μην κοιμάσαι
γιατί μας πήρε χαραή
μας πήρε μεσημέρι.
Ξύπνα ν' ανάψεις την φωτιά
ν' σβήσεις το λυχνάρι
Πώς να σηκωθώ λεβέντη μου
από την αγκαλιά σου;
Μπερδεύτηκαν τα μαλλάκια μου
μαζί με τα δικά σου
και πώς να τα ξεμπλέξουμε; >>.*

Συνέχιζαν όμως να τραγουδάνε κι άλλα.

*<<Περδικούλαμ γιουρντινάτη
και καμαρωτή, και καμαρωτή.
Αυτού στα πλάια που κοιμάσαι
και στα πετρωτά περδικούλαμ
και στα πετρωτά.
Δε φοβάσαι απ' τα γεράκια
κι απ' το σταυραϊτό περδικούλαμ
κι απ' το σταυραϊτό;
Δε φοβάμαι απ' τα γεράκια
και απ' το σταυραϊτό περδικούλαμ
και απ' το σταυραϊτό.
Τα γεράκια τα 'χω αδέρφια
κι άντρα το σταυραϊτό>>.*

Μόλις έφταναν στο σπίτι της νύφης ο γαμπρός έπιανε από το ένα χέρι τη νύφη (από το άλλο την έπιαναν οι δικοί της) και προσπαθούσε να την τραβήξει έξω από την πόρτα, ενώ οι δικοί της την τραβούσαν προς τα μέσα. Τελικά ο γαμπρός έπαιρνε την νύφη κι όλοι μαζί κινούσαν για την εκκλησιά, τραγουδώντας.

*<<Αφήνω γεια στις έμορφες
σ' όλες τις μαυρομάτες
εγώ πάω στα Γιάννενα
στου Μπέη το κονάκι.
Που 'χει χίλια πρόβατα
και τρεις χιλιάδες γίδια.
Λύκος να φάει τα πρόβατα
και τσάκαλος τα γίδια
να μείνει η κόρη μοναχή>>.*

Μόλις κόντευαν στην εκκλησιά τραγουδούσαν:

*<<Μαρμαροκκλησίσστες ανοίξετε
να 'ρθει η βλαγιοπούλα να βλογιαστεί
που 'χει τρεις ημέρες που περπατεί
και εκκλησιά δεν βρίσκει να βλογιαστεί...>>.*

Με το τέλος του μυστηρίου γυρνούσαν όλοι οι καλεσμένοι στο σπίτι του γαμπρού παίζοντας τα όργανα ή τραγουδώντας. Μόλις κόντευαν να φτάσουν στο σπίτι τραγουδούσαν:

*<<Έβγα - έβγα πεθερίτσα
φέρνει ο γιος μια περδικίτσα
κλουριασμένη στο μαντήλι
κι απ' το χέρι τσακωμένη>>.*

Κι η πεθερά χόρευε στην αυλή κρατώντας ένα <<καρβέλι ψωμί>>. Στη συνέχεια η νύφη φώναζε <<Θέλω το κέρασμα μου από τον πεθερό μου>> κι ο πεθερός την <<κερνούσε>> (έδινε χρήματα). Συνέχιζε όμως φωνάζοντας <<Θέλω το κέρασμα μου από την πεθερά μου>>, <<Θέλω το κέρασμα μου από τον κουνιάδο μου>>..... Αφού την κερνούσαν κι οι πλησιέστεροι συγγενείς έπρεπε να μπει μέσα στο σπίτι. Έβαζαν στην πόρτα ένα σίδερο και λίγο βούτυρο για να πατήσει η νύφη και να είναι σιδερένια, γερή σαν το σίδερο και μαλακιά σαν το βούτυρο. Προτού περάσει την πόρτα η πεθερά την κερνούσε γλυκό για να είναι γλυκιά σαν κι αυτό. Μετά προσκυνούσε και ο πεθερός με την πεθερά περνούσαν μια πετσέτα πίσω απ' τα κεφάλια του γαμπρού και της νύφης. Έπιαναν μετά τις δυο άκρες της πετσέτας και τραβούσαν τους νιόπαντρους μέσα στο σπίτι. Κι ύστερα άρχιζε το γλέντι. Το χορό έσερνε πρώτα ο κουμπάρος, μετά ο γαμπρός, η νύφη, οι γονείς τους και στην συνέχεια όλοι οι συγγενείς.

Το σόι της νύφης έφευγε σχετικά νωρίς, ενώ το σόι του γαμπρού γλεντούσε ως τα χαράματα.

Πρωί - πρωί τη Δευτέρα όλοι μαζί πήγαιναν τη νύφη στη βρύση να πάρει νερό με τη στάμνα για να το φέρει στο νέο της σπίτι. Ενώ η νύφη γέμιζε τη στάμνα οι υπόλοιποι έριχναν κέρματα στη βρύση και μετά όλοι μαζί τραγουδούσαν και

χόρευαν, ενώ το χορό τον έσερνε η νύφη. Επιστρέφοντας στην πόρτα την περίμενε η πεθερά. Το τραγούδι που έλεγαν τότε ήταν:

*<< Έβγα - έβγα πεθερίτσα
φέρνει η νύφη κρύο νεράκι
σε καινούργιο κανατάκι...>>*

Την ίδια μέρα το απόγευμα οι συγγενείς της νύφης την επισκέπτονταν στο καινούργιο της σπίτι και της έφερναν γλυκά λαγγίτες, μπακλαβά ή γλυκιές πίτες και τραγουδούσαν.

*<<Πού 'ναι η νύφη μας;
Πού 'ναι το κορίτσι μας;
Είναι μέσα στον γκιουλ μπαχτσέ,...>>*

Την Τετάρτη οι συγγενείς του γαμπρού πήγαιναν γλυκά στο νέο αντρόγυνο, ενώ την Κυριακή είχαν τα γυρίσματα, δηλαδή ο γαμπρός φίλευε τον κουμπάρο και τα μπρατίμια στο σπίτι του κι ύστερα όλοι μαζί πήγαιναν στο σπίτι της νύφης όπου έτρωγαν και γλεντούσαν. Κι έτσι με τα γυρίσματα τέλειωνε ο γάμος και η ζωή ξανάρχιζε να κυλάει στο συνηθισμένο της ρυθμό.

Πόσο όμως έχουν αλλάξει τα πράγματα σήμερα! Ο γάμος κρατάει μια - δυο μέρες το πολύ και περιορίζεται μόνο στο μυστήριο. Οι καλεσμένοι πηγαίνουν μόνο στα στέφανα, στην εκκλησία τυπικά μόνο. Ούτε γλέντια, ούτε τραγούδια, ούτε έθιμα. Ακόμα και στη Σπηλιά τα πράγματα δεν είναι καλύτερα. Μπορεί γλέντια να γίνονται αλλά έχουν την παλιά γνησιότητα και αυθεντικότητά τους. Γλεντούν και χορεύουν με τα σημερινά εμπορικά τραγούδια, ενώ τα παλιά πατροπαράδοτα, παραδοσιακά τραγούδια περνούν στη λησμονιά του χρόνου. Καθένας μας έχει χρέος να συμβάλλει στη διάσωση και διάδοση όχι μόνο των εθίμων του γάμου, αλλά γενικά όλων των εθίμων μας, για να μην αποτελούν κάποτε μακρινό ξεχασμένο παρελθόν.

(Όλα τα παραπάνω στοιχεία για τον σπηλιώτικο γάμο τα βρήκα στην Εφημερίδα, <<Φωνή της Σπηλιάς>>. 1985. φύλλα 2,3 σελ. 3,6 - 1,5. Γράφει η Σταυρούλα Θ. Πράπα.)

8.3. Άλλα παλιά έθιμα της Σπηλιάς

8.3.1. Πιρπιρίτσα (Βερβερίτσα)

Αυτό το έθιμο γινόταν από τους Σπηλιώτες, οι οποίοι ασχολούνταν και ασχολούνται με την γεωργία, σε περιόδους ξηρασίας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Και αυτό γιατί συνήθως, οι καλλιέργειες ξεραίνονταν και η σοδειά ήταν λιγοστή ή και μηδαμινή και με αυτό τον τρόπο παρακαλούσαν τον Θεό να τους φέρει βροχή.

Τί έκαναν λοιπόν παλιά για να βρέξει;;

Έντυναν ένα κορίτσι με αγριελιές και διάφορα πράσινα χόρτα και το γυρνούσαν (συνοδεία από κορίτσια, παντρεμένες γυναίκες και μικρά παιδιά) από γειτονιά σε γειτονιά και από σπίτι σε σπίτι τραγουδώντας:

*<<Πιρπιρίτσα περπατεί
τον Θεό παρακαλεί
για να ρίξει μια βροχή
μια βροχή βασιλική
για να ποτίσει τα στάρια
τα κριθάρια και τα καλαμπόκια.>>*

Σε κάθε σπίτι που πήγαιναν η νοικοκυρά έριχνε νερό στην πιρπιρίτσα με το κόσκινο και μετά κερνούσε όλη την παρέα. Και πίστευαν οι Σπηλιώτες ότι μετά την <<πιρπιρίτσα>> θα βρέξει. Πίστη που έχει τις ρίζες της από τα πανάρχαια χρόνια όπου υπήρχε ανάλογη συνήθεια.

Πάντως, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γερόντων κατοίκων της Σπηλιάς, γεγονός είναι ότι μετά την <<πιρπιρίτσα>> έβρεχε!

8.3.2. Τα Κλήδονα

Στις 24 του Ιούνη κάθε χρόνο γιορτάζονταν ο Αϊ - Γιάννης ο κλήδονας. Και ονομαζόταν Κλήδονας απ' τα κλήδονα, έθιμα της ημέρας αυτής.

Τα κορίτσια που έπαιρναν μέρος στο έθιμο, βέβαια έπαιρναν μέρος και όσα αγόρια ήθελαν, έφτιαχναν έναν μικρό σταυρό με δύο ξύλα που έδεναν μεταξύ τους και στις άκρες του σταυρού σούβλιζαν 4 κορόμηλα. Το σταυρό με τα κορόμηλα τα έδεναν σ' ένα μαντήλι και τα έβαζαν μέσα σε μια <<μπακράτσα>>. Τα δεμένα μαντήλια με το σταυρό και τα κορόμηλα τα έλεγαν <<κλήδονα>>. Έπαιρναν λοιπόν την <<μπακράτσα>> με τα <<κλήδονα>>, τα πήγαιναν στη βρύση και τα χόρευαν. Όταν γύριζαν πάλι στη γειτονιά μια παντρεμένη έβγαζε τα <<κλήδονα>> ένα- ένα, χωρίς να γνωρίζει τίνος είναι το καθένα, και έλεγε:

*<<Αν είναι από κορίτσι να πάρει το τάδε παιδί,
και αν είναι από παιδί να πάρει το τάδε κορίτσι.>>*

Βέβαια τα παντρολογήματα, που γίνονταν του Αϊ - Γιαννιού του Κλήδονα, δεν έβγαιναν αληθινά, αλλά ήταν μια αφορμή για μια ομαδική συγκέντρωση και ομαδικό γέλιο. (Εφημερίδα, <<Φωνή της Σπηλιάς>>. φύλλο, 2. Σταυρούλα Θ. Πράπα.)

8.3.3. Η φωτιά τις Αποκριές

Τις Αποκριές το βράδυ σε κάθε γειτονιά του χωριού ανάβανε φωτιές και συναγωνίζονταν οι γειτονιές μεταξύ τους ποια θα ανάψει τη μεγαλύτερη. Συνήθως, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων τη μεγαλύτερη φωτιά έκανε η γειτονιά που είχε το μεγαλύτερο δυναμικό, δηλαδή τα πιο πολλά αγόρια. Αφού τελείωνε ο συναγωνισμός, χόρευαν γύρω - γύρω από την φωτιά τραγουδώντας ειδικά τραγούδια. Στο τέλος, όταν χαμήλωναν οι φλόγες πεδούσαν όλοι πάνω από τις φωτιές. (Καρακάσης, Στ. Ιωάννης. 2007.)

8.4. Οι μέρες του Πάσχα

Το έθιμο αυτό γινόταν την πρώτη μέρα του Πάσχα, τη δεύτερη και τρίτη μέρα, καθώς και την Κυριακή του Θωμά. Πλέον οι Σπηλιώτες διατηρούν το έθιμο την δεύτερη μέρα του Πάσχα και την Κυριακή του Θωμά.

Τι γινόταν σε αυτό το έθιμο; Εκείνες τις μέρες όλο το χωριό γιόρταζε και είχαν έθιμο να χορεύουν τον Πασχαλιάτικο χορό ή Ζεμπέλι. Ο κ. Μακρής αναφέρει: «Οι

Σπηλιώτες το γλεντούσαν το Πάσχα. Ήταν για εκείνους το μεγαλύτερο πανηγύρι». Ο χορός δεν γινόταν με τη συνοδεία μουσικών οργάνων, αλλά τραγουδούσαν οι ίδιοι που χόρευαν. Στο χορό αυτό, που το έθιμο θέλει να τον ξεκινάει ο παπάς του χωριού, χόρευαν άνδρες και γυναίκες ανακατεμένοι και συνήθως μπροστά χόρευαν κάποιοι ηλικιωμένοι. Αυτοί ξεκινούσαν και τον πρώτο στίχο από τα τραγούδια μαζί με τους μισούς χορευτές. Οι άλλοι μισοί χορευτές επαναλάμβαναν τον πρώτο στίχο. Το ίδιο ακριβώς γινόταν και με τον δεύτερο στίχο και με τον τρίτο στίχο κ.ο.κ. Τον Πασχαλιάτικο τον χόρευαν την πρώτη μέρα του Πάσχα μετά τον εσπερινό, την δεύτερη και την τρίτη μέρα μετά τη Θεία Λειτουργία στο προαύλιο της εκκλησίας ή στο "Μεσοχώρι". Την Κυριακή του Θωμά η Θεία Λειτουργία γινόταν τότε, στον Άγιο Παντελεήμονα και ο χορός στον Άγιο Θανάση, ενώ τώρα και η Θεία Λειτουργία και ο χορός γίνονται στον Άγιο Θανάση. Επίσης την Κυριακή του Θωμά μετά την Θεία Λειτουργία μοίραζαν στον κόσμο γλυκά και αυγά για Χρόνια Πολλά και Χριστός Ανέστη, το οποίο γίνεται έως σήμερα.

8.5. Τα πανηγύρια στο χθες και στο σήμερα

Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων της Σπηλιάς, τα πανηγύρια ήταν η μοναδική έξοδος για διασκέδαση. Συγκεκριμένα, οι γεροντότεροι του χωριού αναφέρουν:

«Αυτά είχαμε για διασκέδαση».

Τα πανηγύρια που έχει το χωριό είναι τρία του Αϊ-Λιά, του Αγίου Παντελεήμονα και της Παναγίας. Το πανηγύρι του Αϊ Λιά γιορταζόταν στις 20 Ιουλίου, έξω από το χωριό μέσα σε ένα δασύλλιο γεμάτο με βελανιδιές. Αλλά με λιγότερη λαμπρότητα από ότι εκείνο το πανηγύρι που ακολουθούσε στις 27 Ιουλίου.

Το μεγαλύτερο πανηγύρι γινόταν του Αγίου Παντελεήμονα, στις 27 Ιουλίου, και γιορταζόταν στο εξωκκλήσι έξω από το χωριό σε μια μαγευτική τοποθεσία γεμάτη πράσινο και δροσιά. Αρχικά, οι καλόγεροι του Μοναστηριού σφάζανε 5-6 γίδια και μαγείρευαν σε τεράστια καζάνια, το γνωστό στους Σπηλιώτες "μπλουγούρι", δηλαδή, γίδινο κρέας βραστό με τραχανά και όταν τελείωνε η λειτουργία της εκκλησίας, το μοίραζαν δωρεάν στον κόσμο να φάει, μαζί με κρασί. Όταν οι καλόγεροι μετά από χρόνια άφησαν το μοναστήρι, την διαδικασία αυτή ανέλαβαν οι επίτροποι της εκκλησίας. Ο κόσμος συγκεντρωνόταν σε παρέες και έτρωγε στα πεζούλια που υπήρχαν εκεί, κάνοντάς τα τραπέζια και έστρωναν κάτω για να καθίσουν κιλίμια, με τα οποία στόλιζαν και τα ζώα. Στο κέντρο αυτής της περιοχής έπαιζαν τα κλαρίνα και ο κόσμος χόρευε, αλλά κάθε παρέα με τη σειρά. Μετά το φαγητό και την οινοποσία, ανέβαιναν στα μουλάρια και κατευθυνόμενοι προς την πλατεία του χωριού, το "Μεσοχώρι" όπως το λέγανε, έψελναν το Απολυτίκιο του Αγίου. Στο "Μεσοχώρι" όλος ο κόσμος συγκεντρωνόταν για να συνεχιστεί το γλέντι. Χόρευαν όλοι. Μικροί και μεγάλοι. Όταν την επομένη οι χωριανοί αντάμωναν μεταξύ τους, η πρώτη κουβέντα ήταν: << Πώς πήγες; Χόρεψες χθες;>>. Ήταν παράλειψη για κάποιον αν δεν χόρευε. Οι Σπηλιώτες χόρευαν πολύ εν αντιθέσει με τα γύρω χωριά που υστερούσαν. (Καρακάσης, Στ. Ιωάννης, 2007.)

Το άλλο πανηγύρι γινόταν της Παναγίας, στις 15 Αυγούστου, όπου το πρωί γινόταν η λειτουργία στην εκκλησία "Κοίμησης της Θεοτόκου", η οποία είναι κτισμένη σε μια σπηλιά, και το βράδυ γλεντούσαν στην πλατεία του χωριού μέχρι το πρωί.

Πως γινόταν όμως το πανηγύρι; Η μουσική έναρξη γινόταν από την ορχήστρα, η οποία συγκροτούνταν από τα μουσικά όργανα κλαρίνο, βιολί και λαγούτο. Η ορχήστρα έπαιζε Συρτά, Τσάμικα, Καγκέλια, Συγκαθιστά, Συρτομπάλους, Ζεϊμπέκικα και ο κόσμος γλεντούσε μέχρι το πρωί. Ο κ. Μακρής αναφέρει *«Τον Τσάμικο τον αγαπούσαν πολύ οι Σπηλιώτες και τον χόρευαν με μεράκι»*. Τα τραγούδια που χόρευαν στα πανηγύρια δεν ήταν σπηλιώτικα. Τα τραγουδούσαν και τα χόρευαν σε όλη την Ελλάδα. Βέβαια, εκτός από τους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς χόρευαν και ευρωπαϊκούς χορούς, όπως τάνγκο, βάλς, σλόου και φοξ τροτ. Ωστόσο, σύμφωνα με μαρτυρίες στα πανηγύρια δεν υπήρχαν πάντα ορχήστρες και τότε ο κόσμος χόρευε με γραμμόφωνα.

Την ορχήστρα καλούσε ο μαγαζάτορας (ιδιοκτήτης του καφενείου), και της έδινε ένα μικρό χρηματικό ποσό, εννοείται και το γεύμα. Από εκεί και πέρα οι μουσικοί «πληρωνόντουσαν» από τον κόσμο. Συγκεκριμένα κάθε πατέρας ή νεαρός της οικογένειας, έδινε στην ορχήστρα ένα χρηματικό ποσό (όχι συγκεκριμένο) κατά την βούληση του, για κάθε χορό που «παράγγελλαν» και συνόδευαν τις συζύγους, κόρες και αδερφές. Ο καθένας έδινε ότι είχε και μπορούσε. Ο κ. Καπέλλας αναφέρει συγκεκριμένα: *«Όποιο καφενείο έφερνε ορχήστρα δεν είχε ούτε καθίσματα, ούτε τραπέζια, γιατί είχε πολύ κόσμο για να μπορεί να χορεύει»*.

Όλα αυτά που ανέφερα προηγουμένως γίνονταν κυρίως το 1910-1940, λίγο πριν κηρυχθεί ο πόλεμος στην Ελλάδα από τους Ιταλούς. Ο κ. Μακρής γεννηθείς το 1928, αναφέρει πως ήταν η καλύτερη δεκαετία της ζωής του. Όμως, με την πάροδο του χρόνου ο τρόπος που γίνονται τα πανηγύρια έως και σήμερα έχει αλλάξει. Αρχικά, ο κόσμος δεν συμμετέχει το ίδιο με πριν και ο πιο βασικός λόγος είναι πως έχουν άλλους τρόπους διασκέδασης. Τα μουσικά παραδοσιακά όργανα αντικαθίστανται από τα λαμπερά, νεότερα μουσικά όργανα, όπως η ηλεκτρική κιθάρα, τα ντραμς, το αρμόνιο κ.α., με αποτέλεσμα οι παραδοσιακές μουσικές κομπανίες να αλλάξουν μορφή. Απ' την άλλη, οι εκάστοτε μαγαζάτορες μη γνωρίζοντας από την μουσική αυτή παράδοση και στην προσπάθειά τους να εξοικονομήσουν όσο το δυνατόν

φθηνότερες ορχήστρες, καλούνε μουσικά σχήματα που πολλές φορές δεν ξέρουν να παίξουν ακόμη και τους αγαπημένους σκοπούς των Σπηλιωτών.

Πέρα από τα παραπάνω, στις συζητήσεις μου με τους συμμετέχοντες σημειώθηκε ότι η θέση των γυναικών στα πανηγύρια ήταν ισάξια με αυτή των ανδρών. Συμμετείχαν πάντα σε όλα τα πανηγύρια και τους χορούς, στους γάμους και τα έθιμα. Πιο πριν από τη δεκαετία του 1910-1920 μπορεί να ήταν και κατώτερες. Επίσης, σημειώθηκε ότι όλοι μικροί και μεγάλοι μάθαιναν τους χορούς στο πανηγύρι, δεν υπήρχε δάσκαλος που να διδάσκει, ήταν αυτονόητο ότι όλοι ξέρουν να χορεύουν. Βέβαια στο σχολείο ο δάσκαλος έβαζε τα παιδιά που ήξεραν τους χορούς να τους μαθαίνουν και στα άλλα παιδιά που δεν ήξεραν. Κάτοικος της Σπηλιάς αναφέρει

«Ο δάσκαλος έλεγε στα παιδιά "ποιοι ξέρουν να χορεύουν να μπουν μπροστά και αυτοί που δεν ξέρουν να ακολουθούν για να μάθουν". Και βλέποντας τους άλλους που χόρευαν μάθαιναν και εκείνοι». Οι συμμετέχοντες βίωσαν τον χορό και τα τραγούδια απ' τους παλιότερους, αυτοί με την σειρά τους τον μετέδωσαν στους νεότερους και έτσι διατηρήθηκε η παράδοση του χορού από γενιά σε γενιά. Γι' αυτούς δεν υπήρχε ανάγκη χοροδιδασκάλου που θα τους μάθει ελληνικό παραδοσιακό χορό, σήμερα όμως το γεγονός ότι οι νέοι έχουν απομακρυνθεί από την λαϊκή μας παράδοση και τα πανηγύρια δεν αναβιώνουν με την αυθεντικότητα που τους ταιριάζει, χρήζει απαραίτητη την εκπαίδευση των νέων από ειδικευμένο χοροδιδάσκαλο της ελληνικής μας παράδοσης.

8.6. Παραδοσιακά παραμύθια από την Σπηλιά

"Παραμύθι μυθικό

κάτσε κάτω να στο πω..."

Πολλά βράδια του χειμώνα, μετά από μια κουραστική μέρα δουλειάς, η κάθε οικογένεια μαζευόταν γύρω από το τζάκι, περνώντας την ώρα τους λέγοντας παραμύθια ή τραγουδώντας ντόπια τραγούδια που ήταν συνήθως δημοτικά. Ήταν άλλη μια συνήθεια που ένωνε τα μέλη των οικογενειών και ισχυροποιούσε τους

δεσμούς τους ευχάριστα και δημιουργικά στον επιτρεπτό χρόνο, που έδινε η καθημερινότητα της ζωής.

Από τα παραμύθια που λέγονταν, κάποια ήταν ντόπια (σπηλιώτικα) και κάποια τα συναντάμε και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Στη συνέχεια, παραθέτονται δύο σπηλιώτικα παραμύθια που διασώθηκαν μέχρι και σήμερα. Τα παραμύθια αυτά, αλλά και πολλά άλλα, τα έλεγαν κυρίως οι μανιές (γιαγιάδες) στα εγγόνια και εκείνα άκουγαν με γουρλωμένα μάτια ώσπου να τα πάρει ο ύπνος.

8.6.1 Δωδεκάημερα και σαραντάημερα

Όταν οι Σπηλιώτες ανέφεραν τα Δωδεκάημερα (καλικάτζαροι), μιλούσαν έτσι σαν να επρόκειτο για υπαρκτά όντα. Προπαντός οι γριές έλεγαν κάποιες ιστορίες με τόσο δέος που τα άκουγαν τα παιδιά και τα έπιανε φόβος.

Μετά τα Χριστούγεννα μέχρι και την παραμονή των Φώτων τα δωδεκάημερα έβγαιναν στους δρόμους και τα σοκάκια, έμπαιναν σε αυλές των σπιτιών, κοίταζαν από τα παράθυρα και τους φεγγίτες και όταν οι άνθρωποι κοιμόντουσαν, σκαρφάλωναν στην καμινάδα και από εκεί έμπαιναν μέσα στο σπίτι. Γι αυτό αυτές τις νύχτες οι γριές έριχναν κουρέλια στη φωτιά για να βρωμάει η καμινάδα. Όμως τα δωδεκάημερα έβρισκαν κάποιες χαραμάδες στις πόρτες και τα παράθυρα και από εκεί έμπαιναν μέσα. Έτρωγαν ότι έβρισκαν κουλουράκια, κεφτέδες, κολοκυθάκια με το πετιμέζι, έγλυφαν τα λουκούμια και μαγάριζαν ότι άλλο έβρισκαν. Όλα αυτά τα έκαναν μέχρι να λαλήσει ο κόκορας. Τότε έφευγαν για να προλάβουν να πάνε να κρυφτούν.

Κάτι παρόμοιο με τα δωδεκάημερα ήταν και τα σαραντάημερα. Αυτά τα δύο είδη καλικατζάρων, συνήθως μάλωναν μεταξύ τους, αλλά αυτές τις μέρες συμφιλιώνονταν και γλεντούσαν στις αυλές των σπιτιών. μαζί τραγουδούσαν και χόρευαν. Να και το τραγούδι που έλεγαν:

Εμείς τα Δωδεκάημερα και εσείς τα Σαραντάημερα

Λαλάτε να χορέψουμε χορέψτε να λαλήσουμε

Και σντουμ και σντουμ και σντουμ και σντουμ.

Και πάλι απ' την αρχή.

Όμως μια φορά πάνω στο χορό, μια σαρανταμερίνα που ήταν γκαστρωμένη και ετοιμόγεννη την έπιασαν οι πόνοι και την έβαλαν μέσα στο σπίτι της μαμής για να γεννήσει. Και ενώ η μαμή ξεγεννούσε τη σαρανταμερίνα οι άλλοι απ' έξω τραγουδούσαν και χόρευαν.

Αν γενεί παιδί (αγόρι) χαρά στη μάνα που το 'κανε,

χαρά και στη μαμή

Αν γενεί κορίτσι αλιά απ' τη μάνα που το 'κανε,

αλιά και απ' τη μαμή.

Και σντουμ και σντουμ και σντουμ και σντουμ.

Και πάλι απ' την αρχή.

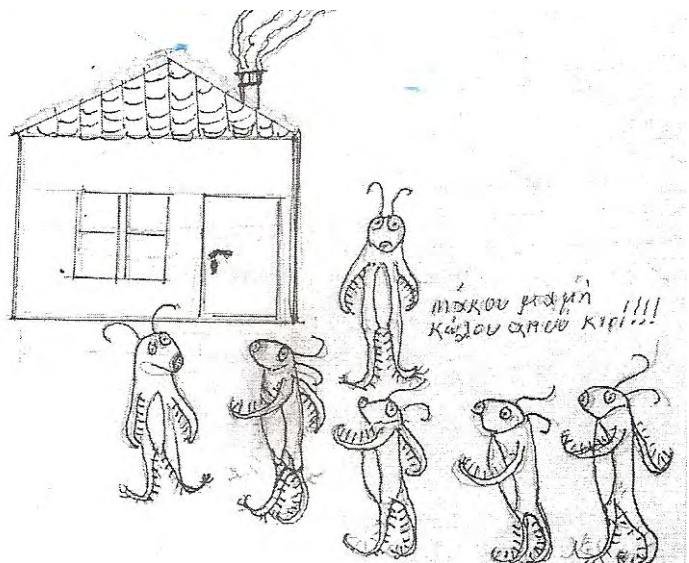
Τελικά το μωρό γεννήθηκε κορίτσι. Τότε η μαμή για να τους ξεγελάσει και να γλιτώσει την τιμωρία έλιωσε κεριά, έπλασε με αυτό ένα κέρινο ομοίωμα γενετικού οργάνου αγοριού και το κόλλησε ανάμεσα στα σκέλια του νεογέννητου. Τους το έδωσε και αυτή έφυγαν τραγουδώντας.

Χαρά στη μάνα που το 'κανε,

χαρά και στη μαμή.

Όμως μετά από λίγο ξεκόλλησε το κεριά και οι καλικάτζαροι γύρισαν θυμωμένοι πίσω στην αυλή της μαμής και φώναζαν ρυθμικά:

Μάκου μαμή, κώλο από κεριά.

Και δώσε του η μαμή να ρίχνει κουρέλια στη φωτιά. Μέχρι που λάλησε ο κόκορας και τότε οι καλικάτζαροι έφυγαν και πιλαλώνοντας χάθηκαν στο σκοτάδι.

8.6.2 Η Περιστέρα

Είναι ένας τόπος με άγρια ομορφιά. Είναι ένα φαράγγι που έχει και από τις δυο πλευρές απόκρημνους βράχους και πυκνή βλάστηση. Το όνομα το πήρε πιθανόν από τα άγρια περιστέρια που φωλιάζουν εκεί. Στους βράχους υπάρχουν σπηλιές που δεν μπορείς να ανέβεις, όμως υπάρχουν εκεί σιδερένιοι κρίκοι στερεωμένοι που μαρτυρούν ότι τις σπηλιές αυτές τις χρησιμοποίησαν άνθρωποι. Λένε ότι στις σπηλιές αυτές κατοίκησαν ασκητές.

Από εκεί περνούσε ο παλιός ο δρόμος τότε που πήγαιναν οι άνθρωποι με τα ζώα τους από τη Σπηλιά στην Καρίτσα. Ήταν μάλλον ένα επικίνδυνο μονοπάτι που τα φορτωμένα μουλάρια περνούσαν με μεγάλη δυσκολία.

Αυτός ήταν ο λόγος που οι άνθρωποι φρόντιζαν να περνούν από εκεί πάντα μέρα. Κρατούσαν τα ζώα με προσοχή από το καπίστρι μην παραπατήσουν και γκρεμοτσακιστούν.

Γι' αυτό έλεγαν ότι το μέρος είναι διαολότοπος. Έλεγαν ότι αποφεύγουν οι άνθρωποι να περνούν την νύχτα από το μέρος αυτό γιατί εκεί τη νύχτα συχνάζουν οι διάβολοι. Συχνά οι Σπηλιώτες έλεγαν για κάποιο έξυπνο παιδί μια φράση: <<Αυτός

είναι διάλογος από την Περιστέρα.>>

Με το πες-πες ότι εκεί συχνάζουν οι διάβολοι άλλος λίγο κι άλλος πολύ, φοβόντουσαν να περάσουν από την Περιστέρα νύχτα. Και από 'δω, αρχίζει το παραμύθι.

Κάποιος δήλωσε ότι δεν φοβάται να περάσει από κει νύχτα και όχι μόνον αυτό, είπε ότι μπορούσε να μείνει εκεί όλη τη νύχτα, να ανάψει φωτιά για να ψήσει ένα αρνί και να το φάει. Οι άλλοι της παρέας που άκουσαν αυτοί τη δήλωση του είπαν ότι δεν μπορεί να το κάνει και αν μπορούσε θα διέθεταν αυτοί το αρνί.

Έτσι έγινε. Και μια νύχτα παίρνει αυτός το αρνί και πηγαίνει στην Περιστεέρα.

Ανάβει την φωτιά, σφάζει το αρνί, το περνάει στη σούβλα και άρχισε να το ψήνει. Μετά από λίγη ώρα πήγε εκεί, από την άλλη μεριά της φωτιάς ένας διάβολος. Είχε και αυτός σουβλισμένο έναν μπάκακα (βάτραχο) και άρχισε να τον ψήνει. Όταν το αρνί και ο μπάκακας ψήθηκαν, τα έβγαλαν από τη φωτιά και άρχισαν να τρώνε. Τότε ο διάβολος έκανε την πρόταση να ανταλλάξουν μεζέδες. Έγινε η ανταλλαγή κι ο διάβολος είπε:

<< Του θ'κο σ' λουράνει, του θ'κο μ' πιτσώνει.>>

Δηλαδή, το δικό σου είναι μαλακό σαν λουρί, το δικό μου είναι σκληρό σαν πετσί.

(Τα παραμύθια μου έδωσε ο κ. Μακρής Ρίζος.

Μακρής, Ρίζος. 2008. Παραδοσιακά Παραμύθια

Τα σκίτσα στα παραδοσιακά παραμύθια έχει σχεδιάσει ο κ. Μακρής Ρίζος.)

8.7 Η Μάχη της Σπηλιάς

Η μάχη της Σπηλιάς ξεκίνησε από τους Γερμανούς εναντίον των ανταρτών στα πλαίσια μιας σειράς αντιποίνων, λόγω της ανατίναξης της αμαξοστοιχίας «53» στην κοιλάδα των Τεμπών από τους αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ (22-23.2.1944), που ήταν ένα από τα σημαντικότερα σαμποτάζ κατά των Γερμανών στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο

στην Ευρώπη. Η ανατίναξη της αμαξοστοιχίας είχε σαν αποτέλεσμα να στοιχίσει την ζωή 586 Γερμανών στρατιωτών και αξιωματικών και τον τραυματισμό 830 άλλων.

Οι Γερμανοί θέλησαν να πάρουν εκδίκηση και το πρωί στις 26.3.1944 φτάνουν στο χωριό και το κυκλώνουν όπως και την περιοχή από το ξωκκλήσι του Αϊ - Γιάννη.

Μέσα στο ξωκκλήσι βρέθηκαν, μετά από μια εξουθενωτική ημερήσια και ολονύχτια ενέδρα, κάτω από δυσμενείς καιρικές συνθήκες (υπήρχε χιονοθύελλα, πυκνή ομίχλη και κρύο) 20 αντάρτες του Μηχανικού και 8 αντάρτες του Πεζικού, χωρίς να αφήσουν ούτε ένα σκοπό έξω από την εκκλησία για ασφάλεια και προφύλαξη. Εκεί οι αντάρτες έλυσαν τα όπλα τους και άρχισαν να τα καθαρίζουν, ενώ ταυτόχρονα στέγνωναν τα βρεγμένα ρούχα τους από την χιονοθύελλα.

Ένας Γερμανός παρουσιάσθηκε ξαφνικά στην πόρτα της εκκλησίας με προτεταμένο το όπλο του, ζητώντας από τους αντάρτες να παραδοθούν. Όμως, έπεσε νεκρός από τη ριπή του ενός αντάρτη που δεν είχε λύσει το όπλο του. Ένας άλλος αντάρτης, στη βιασύνη του, πέταξε μία χειροβομβίδα από το παράθυρο, αλλά αστόχησε με αποτέλεσμα να βρει στα κάγκελα και να επιστρέψει μέσα σκοτώνοντας 3 αντάρτες. Οι αντάρτες αποφασίζουν να αμυνθούν μέχρι θανάτου και κατά την έξοδο τους οι περισσότεροι σκοτώνονται.

Οι κάτοικοι του χωριού στο άκουσμα των πυροβολισμών έφυγαν από τα σπίτια τους προσπαθώντας να σωθούν. Οι ριπές όμως των Γερμανών σκόρπισαν το θάνατο.

Οι Γερμανοί έφυγαν το απόγευμα από το χωριό και στον τόπο της μάχης κείτονταν τώρα τα σώματα των νεκρών ανταρτών και των κατοίκων, καθώς και κάποιοι τραυματίες.

Εκείνη τη μέρα, 31 άτομα πότισαν με το αίμα τους το δέντρο της Ελευθερίας για την πατρίδα δίνοντας γι' αυτό ότι πολυτιμότερο είχαν, τη ζωή τους. Από τα 31 άτομα, τα 17 άτομα ήταν αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. και τα 14 ήταν άοπλοι κάτοικοι του χωριού, άνδρες, γυναίκες και μικρά παιδιά που έτρεχαν πανικόβλητοι για να σωθούν.

Ο λαός εξύμνησε τη μάχη της Σπηλιάς με ένα τραγούδι που το συνέταξαν οι γυναίκες της Καρύτσας (χωριό του Κισσάβου, κοντά στη Σπηλιά) και το τραγούδησε όλη η Ελλάδα. Το «τραγούδι της Σπηλιάς»:

*Στη Σπηλιά, στο χωριό, στην εκκλησιά και στο σχολειό
αντάρτες του Μηχανικού μείνανε λόγω του καιρού.
Λίγο για ν' αναπαυτούνε και στην δράση τους να μούνε
Γερμανούς για να χτυπήσουν αλύπητα παντού.
Μα ο Ράλλης ο προδότης και οι άλλοι καταδότες
τους κυκλώσανε με μπαμπεσιά μες στο σχολειό, στην εκκλησιά.
Γερμανούς πήραν κοντά τους μα δεν ήταν στα καλά τους
πως θα πιάναν τους λεβέντες σαν λιοντάρια στο κλουβί.
Μα οι αντάρτες όταν είδαν να προβάλλουν οι εχθροί
τ' άρματα πήραν στη στιγμή κι όλοι χυμήξαν με ορμή.
Κι έτσι δείξαν στους προδότες Γερμανούς και καταδότες
πως δεν πιάνονται οι Έλληνες αντάρτες ζωντανόι.*

Επίσης, προς τιμή των νεκρών έχει ανεγερθεί μνημείο και κάθε 1η Ιουνίου τελείται επιμνημόσυνη δέηση και αποδίδονται οι πρέπουσες τιμές (κατάθεση στεφάνων κ.λπ.).

(Πηγές: <http://i-melinoia.blogspot.gr/2012/03/blog-post.html>,

Πράπας, Ιωάννης. 2002.

Εφημερίδα, <<Φωνή της Σπηλιάς>>, φύλλο 1, σελ.1,2,5)

Τιμές στο μνημείο των πεσόντων, στη Σπηλιά. (Πηγή: www.nesson.gr).

9. Αρχιτεκτονική στη Σπηλιά Κισσάβου

Η Σπηλιά δεν έχει το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον που έχουν άλλα χωριά της Ελλάδας, όπως τα χωριά του γειτονικού Πηλίου ή της Ηπείρου κ.α. Στο χωριό υπήρχαν πολλά σπίτια, πέτρινες βρύσες και τοξωτά γεφύρια μέχρι το 1943 που άρχισε ο γερμανικός στρατός να καίει τα σπίτια και να καταστρέφει το χωριό, χωρίς να εξαιρέσει το σχολείο και την εκκλησία. Ωστόσο λίγα μόνο έμειναν άθικτα σε μια γειτονιά που ονομαζόταν Βραχομαχαλάς, στην οποία υπάρχει ένα αρχοντικό και ένας πύργος από την τότε εποχή αν και είναι εγκαταλελειμμένα πλέον. Το χτίσιμο του σπιτιού αναλάμβαναν μετά από συμφωνία με τον ιδιοκτήτη ντόπιοι χτίστες, που δούλευαν ανά ζεύγη και είχαν και βοηθούς που τους έφτιαχναν τη λάσπη και τους την πήγαιναν με την κουπάνα στον ώμο για να χτίσουν. Μόνο, μετά τις καταστροφές της Κατοχής, όταν οι κάτοικοι άρχισαν σιγά - σιγά να ανοικοδομούν το χωριό δούλεψαν ξένοι τεχνίτες. Λέγεται πως στο χωριό ήρθαν τεχνίτες από την Δυτική Μακεδονία, οι οποίοι λάξευαν πέτρες και τις φόρτωναν για να τις μεταφέρουν στο χωριό, όπου και τις έχτιζαν. Επίσης βοήθησαν και ντόπιοι Θεσσαλοί τεχνίτες, καθώς και μάστορες Σπηλιώτες. Ο συνήθης τύπος σπιτιών ήταν ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο με ένα όροφο δύο δωματίων, τα οποία χρησίμευαν ως αίθουσα υποδοχής, κοιτώνες κλπ. Βοηθητική χώροι δεν υπήρχαν εντός του σπιτιού. Τα σπίτια χτίζονταν από πέτρα, πηλό και ξύλα με πλακόστρωτη σκεπή. Τα υλικά τα έπαιρναν όλα από την πλούσια φύση που υπήρχε τριγύρω τους: πέτρες, άμμο, χώμα, ασβέστη, ξύλα, πλάκες. (Σαμαράς, Γ. Δημήτριος.)

Παλιό εγκαταλελειμμένο σπίτι με την αρχιτεκτονική της Σπηλιάς.

Σπίτια με πλακοσκεπές.
(Φωτογραφ. αρχείο Κώστα Κρικέλη)

Αξίζει να αναφερθεί το Αρχοντικό του Γάκη που είναι ένα από τα παλαιότερα σπίτια του χωριού και διασώθηκε από την καταστροφή την Γερμανών το 1943. Το αρχοντικό είναι λιθόκτιστο, διώροφο και κεραμοσκέπαστο. Στο ισόγειο υπάρχει το χαγιάτι και οι αποθηκευτικοί χώροι, καθώς και ο χώρος του στάβλου με τα παχνιά για τα ζώα. Το ισόγειο με το ανώγειο επικοινωνούν με εσωτερική ξύλινη σκάλα. Στον όροφο υπάρχει το μεγάλο σαλόνι και αριστερά - δεξιά δύο μεγάλα φωτεινά δωμάτια με παραδοσιακά τζάμια. Τα δωμάτια έχουν εντυπωσιακά στοιχεία διακόσμησης.

Η εξωτερική όψη του αρχοντικού.
(φωτογρ. αρχείο Κώστα Κρικέλη)

Επίσης αξίζει να αναφερθεί και ο Πύργος του Νικόλαου Δοξαρά. Παρόλο που είχε διασωθεί στην καταστροφή του χωριού το 1943, δυστυχώς σήμερα είναι εγκαταλελειμμένος και μισογκρεμισμένος. Ο πύργος ήταν πετρόχτιστος και αποτελούνταν από το ισόγειο και το ανώγειο. Το ισόγειο δεν είχε παράθυρα, ήταν σκοτεινό και στ' αριστερά υπήρχε μια ξύλινη σκάλα που σε οδηγούσε στο ανώγειο, στο κυρίως δωμάτιο του πύργου. Επίσης στο δωμάτιο υπήρχε το τζάκι, καθώς και δύο πολεμίστρες για να μπορεί ο ιδιοκτήτης να παρακολουθεί τις κινήσεις των εχθρών. Το πάτωμα ήταν ξύλινο και το ταβάνι ήταν θολωτό με πωρόλιθους ή πουριά (ασβεστολιθικά πετρώματα), ζωγραφισμένο με διάφορες τοιχογραφίες και οι τοίχοι ήταν βαμμένοι με τοπικά φυσικά χρώματα του κόκκινου, του γαλάζιου και του άσπρου.

(Πηγές: Κρικέλης, Κώστας. 2008. Σπηλιά παλαιά σπίτια.
Πράπας, Ιωάννης. 2002.)

Ο μισογκρεμισμένος πύργος
(φωτογρ. αρχείο Κώστα Κρικέλη)

Μικρό μονότοξο γεφύρι, μήκους 8,40μ. και ύψους 4,20μ.
Κτίσθηκε στα τέλη του 18ου αρχές 19ου αι.
(φωτογρ. αρχείο Κώστα Κρικέλη)

Παλιά βρύση με πέτρινη χούφτα
κοντά στην πλατεία του χωριού.
(εικόνα από το βιβλίο του Ιωάννη Πράπα)

10. Επισυναπτόμενη θεματολογία σε DVD

& CD PDF

ΕΠΙΣΥΝΑΠΤΕΤΑΙ:

- Το βίντεο με τον παραδοσιακό χορό "Πασχαλιάτικος ή Ζεμπέλι" της Σπηλιάς Κισσάβου, που παραθέτεται σε DVD στην παρούσα εργασία, κατέγραψε η φοιτήτρια Μπαλογιάννη Παναγιώτα στην Σπηλιά Κισσάβου, την Δεύτερη μέρα του Πάσχα και την Κυριακή του Θωμά.

Την επεξεργασία του βίντεο και την εκτύπωση του εξωφύλλου από το DVD, επιμελήθηκε ο Σαρρής Γιάννης.

Καταγραφή βίντεο Μπαλογιάννη Παναγιώτα.

Επιμέλεια DVD και εξωφύλλου DVD Σαρρής Γιάννης.

- Όλη η γραπτή θεματολογία της παρούσας εργασίας είναι εγγεγραμμένη σε CD με τη μορφή PDF και το παραθέτω μαζί με την διπλωματική μου εργασία.

11. Βιβλιογραφία

Δήμας, Ιωάννης, (2012-13). 'Χορολογία Ελληνισμού'. Πανεπιστημιακές σημειώσεις φοιτητών 4^{ου} έτους ειδικότητας Ελληνικών παραδοσιακών χορών, ΤΕΦΑΑ Τρικάλων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Πραντσίδης, Γιάννης (2004). *Ο χορός στην ελληνική παράδοση και η διδασκαλία του*. Αιγίνιο: Εκδοτική Αιγινίου.

Κόκκινος, Γ. Γιάννης. (1987). *Ελληνικοί Χοροί Ιστορική εξέλιξη και μουσικοκινητική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: TELE PRESS&SALTO.

Δήμας, Σ. Ηλίας. *Ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί*. Αθήνα: Χ. Χρονόπουλος.

Βαβρίτσας, Γ. Νικόλαος. (2008). *Παραδοσιακοί χοροί και η διδασκαλία τους: ρυθμοκινητική ανάλυση και ρυθμική αρίθμηση*. Θεσσαλονίκη: Βαβρίτσας Νικόλαος.

Μακρής, Ρίζος. 2008. Παραδοσιακά παραμύθια. Αδημοσίευτες σημειώσεις.

Πράπας, Ν. Ιωάννης. (2002). *Η Σπηλιά στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα*. Λάρισα: Πανθεσσαλικός σύλλογος των Σπηλιωτών <<Ο Κίσσαβος>>.

Κρικέλη, Κώστας. 2008. *Σπηλιά παλαιά σπίτια*. Λάρισα: Πανθεσσαλικός Σύλλογος σπηλιωτών "Ο Κίσσαβος".

Καρακάσης, Στ. Ιωάννης. 2007. *Η αυτοβιογραφία μου*. Λάρισα.

Μακρής, Ρίζος. 1999. *Πασχαλιάτικα τραγούδια της Σπηλιάς*. Αδημοσίευτες σημειώσεις.

Μακρής, Ρίζος. 2003. *Σπηλιώτικες παραδοσιακές φορεσιές*. Αδημοσίευτες σημειώσεις.

Ζαρζώνης, Γιώργος. 2010. *Μια μέρα στον Κίσσαβο (One day on Kissavos. Photographs + words)*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζαρζώνη.

Λύτρα, Αθανασία. 2013. *Ο χορός και οι σκοποί της Πηλιορείτικης μουσικής ζυγιάς, νταούλι - ζουρνάς. Ήθη και έθιμα στην Δράκεια Πηλίου*. Διπλωματική εργασία. Τρίκαλα 2013.

Εφημερίδες

<<Φωνή της Σπηλιάς>>. Έτος, 1. Αριθ. φύλλου, 1-2. Έτος, Β. Αριθ. φύλλου, 3. Έκδοση: Πανθεσσαλικός Σύλλογος Σπηλιωτών "Ο Κίσσαβος".

Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία:

http://anihneftes.blogspot.gr/2014/06/blog-post_16.html

http://7gym-laris.lar.sch.gr/perivalon/per_kissavos2.files/KISSAVOS%20ERGASIA.pdf

<http://i-melivoia.blogspot.gr/2012/03/blog-post.html>